

TÜRKİYE'DE MU'TEZİLE HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ*

Yunus CENGİZ

Öz

Bu çalışmada 1920'li yıllardan günümüze kadar devam eden süreçte Türkiye'de Mu'tezile üzerine yapılan çalışmalar değerlendirilmektedir. Mu'tezile'yi felsefi bir akım olarak gören araştırmacılar olduğu gibi bir inanç sistemi olarak görenler de olmuştur. Mu'tezile'yi sadece teolojiden ibaret görmek bu ekolün varlık, bilgi, ahlâk, estetik, dil ve siyaset gibi alanlarda ürettiği düşüncelerin günümüzdeki felsefi sorunların çözümüne katkıda bulunmasına engel teşkil etmektedir. Mu'tezile çalışmalarının gayesi genellikle tarihsel bir ekol olarak bu ekolün görüşlerini anlaşılır kılmaktır. Gerekliliğinde kuşku olmayan bu çaba Mu'tezili fikirlerin günümüze taşınmasında yeterli değildir. Mu'tezile ile ilgili olarak birçok konu ayrıntılı olarak ele alınmış olmasına rağmen henüz bazı konular ya hiç çalışılmamış ya da yeterli olarak ele alınmamıştır. Mu'tezile araştırmalarında yeterince karşılaştırılmaya gidilmemektedir. Mu'tezile'nin İslam felsefe ekolleleriyle karşılaştırılması birkaç çalışmayla sınırlı kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, literatür değerlendirmesi, kelâm, İslam felsefesi, çağdaş felsefe

ASSESSMENTS ON THE STUDIES ABOUT MU'TAZILA IN TURKEY

Abstract

Research works on Mu'tazila in Turkey since 1920 have been evaluated in this review study. There are also researchers who consider Mu'tazila as a belief system as well as those who think it as a philosophical movement. However, seeing Mu'tazila only as a theological sects is actually prevents the capacity of this school in its fields of existence, knowledge, morality, aesthetics, language and politics, with which this school can contribute to the solutions for various problems in contemporary philosophy. Unfortunately, almost all studies on Mu'tazila usually attempted to illustrate this school as a historical thought. However, this approach is likely to be unnecessary and not sufficient for the mobilization of Mu'tazili ideas in contemporary philosophy. There are some topics have yet to be studied or adequately addressed albeit many of Mu'tazila topics have been dealt until today. Moreover, there is not even enough comparison in Mu'tazila studies. Comparisons between Mu'tazila and Islamic philosophical thoughts have also been found limited to only a few studies as well.

Keywords: Mu'tazila, literatüre rivew, kalam, Islamic Philosophy, contemporary philosophy

Makalenin Dergiye Ulaştığı Tarih: 11.05.2017; Hakem ve Yayın Kurulu Değerlendirmesinden Geçen Makalenin Yayına Kabul Edildiği Tarih: 15.09.2017

* Bu çalışma, Mardin Artuklu Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen "Türkiye'de Mu'tezile Hakkında Yapılan Çalışmalar" isimli proje kapsamında hazırlanmıştır.

** Doç. Dr. Yunus Cengiz, Mardin Artuklu Üniversitesi Felsefe Bölümü öğretim üyesi. yunus-cengiz1@gmail.com

Giriş

Bu makalede Cumhuriyet Türkiye'sinde Mu'tezile hakkında hazırlanmış çalışmaların genel bir değerlendirilmesi yapılacaktır. Böyle bir çalışmada Mu'tezile üzerine yazılmış tüm çalışmaları ele almanın zorluğu ortadadır. Mu'tezile ekolünün çalışma alanının başta dini ilimler olmak üzere nerdeyse tüm sosyal bilim alanlarını kuşatacak şekilde geniş olması, haliyle bu alanda yapılmış çalışmaların niceliğini de arttırmıştır. Bundan dolayı çalışmamızı akademik nitelikte yapılmış çalışmalarla sınırlandırmış olmakla beraber bunların tümünü de değerlendiremediğimizi söyleyelim. Farklı dillerden Türkçeye çevirisi yapılmış oldukça değerli çalışmalar olduğu halde, maksadımız Türkiye'deki akademisyenlerin Mu'tezile'yi ele alma şekli olduğu için bu eserlere de yer vermedik.

Türkiye'de hatırı sayılır Mu'tezile literatürü oluşmuştur. Sadece isimlerini bile sıralamak bir makalenin boyutlarını aşar. Bu literatürde ele alınan konuları, Mu'tezile'ye olan yaklaşımı, takip edilen yöntemi ve bu çalışmaların tarihsel seyrini değerlendirmenin bundan sonra yapılacak çalışmalar için projeksiyon işlevini kısmen de olsa yerine getirebileceğini düşündük. Türkiye'de Mu'tezile üzerine yapılmış çalışmaları değerlendirmekle ele alınan konuları tespit etmek henüz çalışılmamış konuları saptamamıza, izlenen yöntemi tartışmanın farklı yöntem arayışlarını gündeme getirebileceğine, nihayet akademisyenlerin Mu'tezile'ye yaklaşımını tespit etmekle genel anlamda klasikle özel anlamda Mu'tezile ile kurulacak entelektüel ilişkinin keyfiyetini sorgulayabilmemize katkı sağlayacaktır.

Görebildiğimiz kadarıyla Türkiye'de yapılmış olup da Mu'tezile literatürünü değerlendiren bir çalışma bulunmamaktadır. Ele aldığım konuya en yakın çalışma olarak Ramazan Biçer'in "Türkiye'de Kelam ve İslam Mezhepler Tarihi Çalışmaları" isimli makalesi ile Esra Gözeler'in "Zemahşeri Araştırmaları: Bir Literatür İncelemesi" isimli makalesi bulunmaktadır. R. Biçer makalesinde Mu'tezile üzerine hazırlanan tezleri topluca değerlendirmektedir. E. Gözeler ise Zemahşeri üzerine hazırlanmış Türkiye'de ve Batı'da yapılmış çalışmaların listesini vermekte ve onları topluca değerlendirmektedir. Zemahşeri hakkındaki çalışmalar için verilen listeyi yeterli gördüğümüzden dolayı Zemahşeri ile ilgili eserlerin listesine bu çalışmada yer vermedik. Bu çalışmayı tasarlarken bu eserlerin yanı sıra *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisinin Türk Felsefe Tarihi* sayısından yararlandığımı söylemem gerekir. Bu çalışmaya kaynaklık eden tezlerin tespitinde YÖK'ün tez arşivi, makalelerin tespitinde İSAM "ilahiyat makaleleri" veri tabanı ağırlıklı olarak kullanılmıştır.

a) Türkiye'deki Mu'tezile Çalışmalarının Tarihçesi

Türkiye'deki Mu'tezile literatürü için bir başlangıç noktası tespit etmek gerçekten de zordur. Çünkü Osmanlı'nın hem son döneminde hem de Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra eser telif eden İsmail Hakkı İzmirli ve Şerafettin Yaltkaya gibi müellifleri sadece Osmanlı dönemine ait olarak görmek doğru değildir. Bu sebeple onların son dönem çalışmalarını ele almak kaçınılmaz olacaktır. O açıdan biz bu çalışmada Cumhuriyet devri Mu'tezile literatürünün mebd'ini 1920'li yıllardan itibaren başlatacağız.¹

Türkiye'deki Mu'tezile literatürünü üç dönem halinde ele almak mümkündür: Birinci dönem, İsmail Hakkı İzmirli, Şerafettin Yaltkaya, Şemsettin Günaltay ve Hilmi Ziya Ülken başta olmak üzere son dönem Osmanlı aydınlarının müktesebatlarının yer aldığı 1920'den başlayıp da Ankara Üniversitesinin kuruluşuna (1949) kadar devam eden süredir. İkinci dönem, 1949'dan başlayıp Türkiye'deki ilahiyat fakültelerinin sayısının artırıldığı 1983'e kadar devam eden dönemdir. Üçüncü dönem ise bu tarihten başlayarak günümüze kadar devam eden süreci ifade etmektedir.

Türkiye'deki Mutezile literatürünün birinci dönemini İsmail Hakkı İzmirli, Şerafettin Yaltkaya, Şemsettin Günaltay ve Hilmi Ziya Ülken'in çalışmaları oluşturmaktadır. Değerlendirmemize İzmirli'den başlayabiliriz. İzmirli, Osmanlı kültüründe yetişmiş birisi olarak İslam kültürünün tüm alanlarına vakıf olmanın yanı sıra Batı düşüncesine tam anlamıyla olmasa da en azından ilgisi olduğu anlaşılan birisidir. *Tealim-i Mutezile* isimli Mu'tezile üzerine yazdığı eseri de bulunan² İzmirli *Yeni İlmi Kelâm, Felsefe-i İslamiyye Tarihi ve İslam'da felsefe Cerayanları* isimli eserlerinde Mu'tezile'nin ortaya çıkış sürecini ve belli başlı simalarını tahlil etmekte özellikle Ebu'l-Hüzeyl ve Nazzâm gibi ilk dönem düşünürlerini Sokrates öncesi filozoflarla karşılaştırmaktadır.

Klasik İslam geleneğinde yaygın olduğu vecihle dini ekolleri Ehl-i sünnet ve ehl-i bidat olarak ayıran İzmirli Mu'tezile'yi ikincisi içerisinde değerlendirmektedir.³ Bu konumlandırmadan hareketle onun Mu'tezile algısının olumsuz olduğu sonucuna varılabilir. Ancak devamındaki mülahazalar, İzmirli'nin hem literatüre katkısını hem de Mu'tezile'ye karşı tavrını ortaya koyar. İzmirli kelâmcıların bir kısmının felsefeyle iç içe, bir kısmının ise bundan uzak olarak kelâm uğraştığının, felsefeyle birlikte kelâm yapanların ise ba-

1 Daru'l-Funûn'un tarihsel gelişimi için bk. Muhammet Fatih Kılıç, "Cumhuriyete Geçişle Birlikte Türkiye'de Değişen İslam Felsefesi Algısı" *Entelektüel Bağımlılığı Aşmak* içinde, ed. A. Cüneyd Köksal, Yedirenk Yayınları, İstanbul, 2009, s. 278-282.

2 İsmail Hakkı İzmirli, *İslam Felsefesi Tarihi*, nşr ve sad. Refik ergin, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 16.

3 İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, haz. Sabri Hizmetli, Umran Yayınları, Ankara, 1981, s. 48.

zılarının felsefi kelâm bir kısmının ise kelâmî felsefe yaptığını söyler. İzmirli, Gazâlî (ö. 505/1111) sonrasındaki kelâmcıların felsefi kelâm, Mu'tezile'nin ise kelâmî felsefe yaptığını düşünmektedir. Gerekçe olarak Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) gibi felsefi kelâm yapanların kelâmî ilkelerden taviz vermediğini, kelâmî felsefe yapanların ise gerektiğinde bundan taviz verebildiğini düşünmektedir.⁴ İzmirli'nin nazarında Müslümanlarda felsefe Basra'da Mu'tezile'nin eliyle ortaya çıkmıştır.⁵

Bu dönemin önemli bir diğer siması Şerafettin Yaltekaya'dır. *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda yayınlanmış olan "Kaderiye yahut Mutezile" ve "Mutezile ve Hüsn ve Kubh" makalelerinin yanı sıra *Kelâm Tarihi* isimli eserinde Mu'tezile'ye geniş bir yer ayıran⁶ Yaltekaya'nın çalışmalarına bakıldığında genel olarak birçok konuya aynı makalede yer verdiği, kelâmî sorunların tarihsel arka plânına kısa da olsa yer verdiği ve konuya hakim olduğu görülmektedir.⁷ Tıpkı İzmirli gibi Yaltekaya da Mu'tezile'nin düşüncelerini felsefe olarak yorumlamaktadır.⁸

Bu dönemde üzerinde durmamız gereken diğer bir şahıs M. Ş. Günaltay'dır. Darulfunun Üniversitesinin İlahiyat ve Edebiyat fakültelerinde öğretim üyesi olan Günaltay'ın Darulfunun İlahiyat Fakültesi Mecmuası'nda yayınlanan "Mütakellimîn ve Atom Nazariyesi" her ne kadar Mu'tezile'yle sınırlı bir çalışma olmasa da bu dönemin Türkiye'sinde yazılan Mu'tezile literatürünün genel karakterini göstermesi açısından önemli bir yerde durmaktadır. Günaltay bu makalesinde kelâmın ortaya çıkışını ele almasının yanı sıra atomculuğun kabulü ve reddi konusunu işlemekte ve Ebu'l-Hüzeyl (ö. 227/841) ile Nazzâm'ın (ö. 231/845), düşüncelerini izah etmektedir.⁹

İkinci döneme geçmeden son olarak Câhız müstear ismiyle bu dönemde kaleme alınan ve *Bilgi Mecmuası*'nda neşredilen "İslâmiyetin İnhitâtının Bazı sebepleri" isimli eserin yazılmış olduğundan söz etmek gerekir.¹⁰ Muhtemelen Yaltekaya ya da Günaltay tarafından telif edilen bu eserin Mu'tezilî düşünür Câhız'ın ismiyle yazılmış olması Mu'tezile'nin bu dönemdeki aydınların nazarındaki yerini göstermektedir.

4 İzmirli, *İslam Felsefesi Tarihi*, s. 114-115.

5 İsmail Hakkı İzmirli "İslam'da Felsefe Cerayanları", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 3/12 (1929), s. 32.

6 Hüseyin Ovacı, *Mehmet Şerafeddin Yaltekaya (1879 - 1947)'nin Mezhepler Tarihi İle İlgili Çalışmaları (Tahlil Ve Değerlendirme)* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2010, s. 31.

7 Mehmed Şerafeddin [Yaltekaya], "Kaderiye yahut Mutezile", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 4/15 (1930), s. 1-21; Mehmed Şerafeddin [Yaltekaya], "Mutezile ve Hüsn ve Kubh", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1/2 (1926), s. 100-116.

8 Yaltekaya, "Mutezile ve Hüsn ve Kubh", s. 106.

9 Günaltay, M. Şemseddin ve İrfan Bayın, *Kelâm Atomculuğu ve Kaynağı Sorunu*, Fecr Yayınları, İstanbul, 2008, s. 63-77.

10 Câhız (Müstear isim), "İslâmiyetin İnhitâtının Bazı sebepleri" *Bilgi Mecmuası*, 1/2 (1329), 167-184.

1930’lu yıllardan sonra uzun sayılabilecek bir dönemde Mu’tezile üzerine yazılan çalışmalarla karşılaşmamaktayız. 1950’li yıllardan sonra bu konuyla ilgili olarak ilk yapılan çalışmaların Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde yapıldığını görmekteyiz. Türkiye’de oluşan Mu’tezile literatürünün İkinci dönemi olarak gördüğümüz bu aşamada, Nafiz Danışman, İbrahim Agah Çubukçu, Kemal Işık ve Hüseyin Atay’dan söz etmemiz gerekir.

Nafiz Danışman Kelâma Giriş olarak yazdığı eserinde kelâm ile ilgili verdiği genel bilgilerin yanı sıra Câhız’ın (ö. 255/868) eserlerinden iktibasla eserin sonuna eklediği tercüme metinlerle Türkiyeli okuyucuların Mu’tezili metinleri birebir görmelerini sağlamıştır.¹¹ Metinler seçilirken, sosyal hayat, doğa araştırmaları, mizah ve aklın önemi hakkında olmalarına dikkat edilmiş olmasıyla, Mu’tezile’nin akla, bilime, sosyal hayata veren bir ekol olduğu iması verilmektedir.

İkinci dönemin Mu’tezile algısı akılcılık üzerine kuruludur. Bu tavrı İbrahim Agah Çubukçu’nun makalelerinde görmekteyiz. Çubukçu, “Mutezile ve Akıl Meselesi” ve “Akılcılık ve Nakilcilik”, isimli makalelerinde Mu’tezile’nin kelâmî ilkeleri, iyilik ve kötülüğün bilinmesi ve irade özgürlüğü üzerinden Mu’tezile’nin akla ve dinî metinlere yaklaşımını ele almakta ve bu ekolün akılcı ve özgürlükçü yönünü vurgulamaktadır.

1960’lı yıllardaki Mu’tezile literatüründen söz ettiğimizde Kemal Işık’tan söz etmemiz gerekmektedir. Bağdat’ta lise eğitimini, Kahire’de ise lisans eğitimini alan Kemal Işık 1960’ta Ankara ilahiyat Fakültesinde asistan olarak çalışmaya başladıktan sonra 1965’te *Mu’tezile’nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri* isimli çalışmasıyla doktorasını bitirmiştir.¹² Böylece Türkiye’de Mu’tezile üzerine yazılmış ilk kitap çalışmasını hazırlayan kişi olmuştur. Vâsıl b. Ata ve Nazzâm hakkında makaleleri de olan Kemâl Işık, doktora çalışmasında Mu’tezile’nin ortaya çıkışını, gelişmesini, nihayet bulmasını ve temel ilkelerini ele almaktadır. Eser, bir önceki dönemde yazılan eserlere göre daha ayrıntılı kabul edilse de bu ayrıntı Mu’teile’nin inanç mezhebi olma yönüne yoğunlaşmıştır. Önceki dönemde Mu’tezile daha çok doğa felsefesiyle yönüyle ele alınmışken bu eserde daha çok kelâmî bir mezhep olarak ele alınmıştır. Eserde Mu’tezile’nin akılcı yönü güçlü bir şekilde vurgulanmakta olup bu ekolün bilimle olan uyumu ima edilmektedir. Nitekim yazar, eserde nedensellik meselesini tartışmadığı halde sonuç kısmında Mu’tezile’ye göre doğada küllî kanunların olduğu ve bu ekolün neden ile sonuç arasında zorunlu ilişkiyi kabul ettiği ve adet düşüncesini reddettiği vurgulanmaktadır. Dolayısıyla Işık, hem genel ifadelerle konuyu işlemekte ve ispata gitmeden konuyu ele almakta,

11 Nafiz Danışman, *Kelam İlmine Giriş ve Mu’tezile Mütakellimlerinden Amr b. Bahrîl Cahiz’in Kitaplarından seçmeler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1955.

12 Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 26-27 (2008), s. 5-7.

hem de Mu'tezile'nin düşünceleriyle uyuşmayan sonuçlara varmaktadır. Şu açıdan yazar mazur görülebilir: Bu dönemde henüz Kadı Abdülcebbar'ın ve öğrencilerinin eserleri ortaya çıkarılmamıştır. Bu yüzden de Mu'tezile içindeki farklılıklar ve itizâli düşüncenin gelişim seyri tespit edilememiştir.

Hem birinci dönemin hem de ikinci dönemin önemli bir düşünürü olarak Hilmi Ziya Ülken'den söz edebiliriz. H. Z. Ülken *İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri* isimli eserinin "Akılcı Din Felsefesi" ismiyle açılan bölümünde Ebu'l-Hüzeyl ile Demokritos'u atomculuk açısından karşılaştırmakta ve Mu'tezili düşünürlerin doğa felsefesini ayrıntılı olarak izah etmenin yanı sıra Nazzâm'dan söz ederken "İbrahim Nazzâm da tanınmış bir Mu'tezile filozofudur" demektedir.¹³

İkinci dönemin diğer önemli bir siması Hüseyin Atay'dır. Atay, Mu'tezile üzerine müstakil bir eser yazmadı, ancak eserlerinde serpiştirilmiş olarak kısa da olsa bu ekol ile ilgili değerlendirmeler yapmıştır. Atay kelâmı din felsefesi olarak, Mu'tezile'yi ise bu felsefi cereyanın ilk kişileri olarak görmekte¹⁴ ve dönemin diğer simaları gibi akılcı yönünü vurgulamaktadır.

İkinci dönem Mu'tezile çalışmaları Ankara İlahiyat Fakültesindeki hocaların çalışmalarıyla sınırlı değildir. Nitekim Ramazan Şeşen'in Câhız hakkındaki çalışmaları kayda değerdir. 1966 yılında *Şarkiyat Mecmuası*'nda yayınladığı makaleyle İstanbul'daki kütüphanelerde Câhız'a ait olan eserlerin bir listesini veren Şeşen 1967 yılında Câhız'ın *Fedâilu'l-Etrâk* isimli eserini *el-Câhız ve Türklerin Faziletleri* isimli eser olarak tercüme etmekle N. Danişman'dan sonra ikinci olarak Türkiye'deki okuyucuları Mu'tezili metinlerle tanıştırmıştır.

Üçüncü döneme geldiğimizde ise 1985'ten sonra gittikçe Mu'tezile üzerine çalışmaların arttığını, özellikle 2000'li yıllardan sonra hem nicelik olarak hem de nitelik olarak ciddi çalışmaların yapıldığını görmekteyiz. Özellikle 2000'den sonra yapılan çalışmalarda artık konunun genel olarak seçilmediği belli bir Mu'tezili düşünürün belirli bir yönünün ele alındığı açıkça görülmekte, bu da gittikçe daha ayrıntılı çalışmaların yapıldığını göstermektedir. Bu dönemdeki araştırmacıların çoğunlukla Mu'tezile'ye karşı nesnel bir durumda olduklarını söyleyebiliriz.

Bu dönemdeki Mu'tezile alanını çalışan araştırmacıların ekseriyeti kelâmı bir inanç sistemi, Mu'tezile'yi de bu sistemin bir yorum alanı olarak mülâhaza etmektedir. Nitekim Mu'tezile ile ilgili çalışmalarıyla bilinen İlyas Çelebi

13 Hilmi Ziya Ülken, *İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2004, s. 107-110.

14 Hüseyin Atay, "Musa b. Meymun'un 'Delâletü'l-Hâirin' adlı eserine göre İslam İlm-i kelâmını Anlayışı", *İslami Araştırmalar*, 1 (1986), 33-40, s. 33-34.

İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar isimli eserinde “Biz bu çalışmamızda konuya [akıl konusuna] kelâm penceresinden bakmaya çalıştık. Bu nedenle de onu inanç alanıyla sınırlandırdık” demektedir.¹⁵ Bu şekildeki Mu’tezile hakkındaki yaygın algının yanı sıra Mu’tezile’yi felsefi açıdan değerlendiren çalışmalar da yok değildir. *Mu’tezile Gelen-Ek-i* isimli Recep Alpyağlı tarafından hazırlanan iki ciltlik çalışmanın arka plânında böyle bir algı vardır. Nitekim R. Alpyağlı bu çalışmanın takdiminde Mu’tezile’nin İslam düşüncesinin hazırlayıcı ve kurucu bir okul olduğunu, bu okulun düşünsel gayretlerinin İslam düşüncesini daha derinlikli ve olgun bir felsefi dönüşümü noktasında atılmış ciddi adım olduğunu vurgulamakta¹⁶ ve bu derlemesi din felsefesinin temel alanlarına kaynaklık teşkil edecek makalelerden oluşmaktadır. Elbette ki Türkiye’deki din felsefesi ve İslâm felsefesi alanlarında yazılan eserlerin tümünde Mu’tezile algısı ve ona duyulan ilgi bu şekilde değildir. Din felsefesi veya İslam Felsefesi konseptiyle hazırlanan eserlerde Mu’tezile’ye belli bir başlık altında yer verilmemesi felsefe alanında çalışan akademisyenlerin ekseriyetinin de Mu’tezile’yi felsefi bir ekol olarak değil bir inanç mezhebi olarak gördüğünü göstermektedir.

b) Türkiye’deki Mu’tezile Çalışmalarında Ele Alınan Konular

Türkiye’de Mu’tezile üzerine yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak Mu’tezile’nin tarihi, önemli şahsiyetleri, inanç esasları, varlık, bilgi, ahlak ve dil görüşleri ile dini ilimler hakkındaki görüşleri ekseninde yoğunlaşmıştır. Biz de Mu’tezile hakkındaki çalışmaları konuları açısından değerlendirmemizi buna uygun olarak yapacağız.

1-Türkiye’deki Çalışmalarda Mu’tezile Tarihi ve Mu’tezili Şahsiyetler

Mu’tezile tarihi belirli yönleriyle akademik eserlere konu edilmiş, bazen ana hatlarıyla bazen de detaylı olarak ele alınmıştır. Nitekim Nahide Bozkurt, *Mu’tezile’nin Altın Çağı* isimli eserinde ağırlıklı olarak Halife Me’mun dönemindeki siyasi olayları ve bu dönemdeki sınırlı sayıdaki Mu’tezili düşünürü kısaca tanıtmaktadır. Abdunnasır Süt, *Basra ve Mu’tezile* isimli eserinde Hicri 1-3. yüzyıllar arasındaki dönemde Basra’nın siyasi ve ilmi hayatını, Mu’tezile’nin Basra’da neşet etmesini sağlayan koşulları ve Basra Mu’tezile’sinin temsilcilerini ele almaktadır.¹⁷ Muharrem Akoğlu ise *Mihne Sürecinde Mu’tezile* isimli çalışmasında Mihne olaylarının gerçekleştiği dönemin siyasi ilişkilerini, mevali ve Araplar arasındaki rekabeti ayrıntılı bir şekilde ele almakta ve mihne olayları sonrasında bir mezhep olarak Mu’tezile’nin düştüğü

15 İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2002, s. 12.

16 Recep Alpyağlı, *Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen-Ek-i*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2014, I, 9.

17 Abdunnasır Süt, *Basra ve Mu’tezile*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2016, 191-233.

durumu gözler önüne sermektedir. Yazar, mihne olaylarının halife tarafından benimsenmesinde, Ebu'l-Hüzeyl, Bişr b. Mu'temir, Sümâme b. Eşres ve Ahmed b. Ebi Du'ad gibi önemli Mu'tezilî simalarının etkili olduğu düşünce-sindedir.¹⁸ Aynı yargıyı DİA'nın "Mu'tezile" maddesini hazırlayan İlyas Çelebi de paylaşmakta, farklı olarak Ebu'l-Hüzeyl'in ismini vermemektedir.¹⁹ Ancak iki yazar da isimi geçen Mu'tezilî teorisyenlerin tutumlarına ilişkin somut bir veri paylaşmamaktadırlar. M. Akoğlu, bunun yerine onların halifeye yakın olmasını gerekçe olarak göstermektedir. Ahmed b. Ebi Du'ad Mu'tezile sempatzanı olarak kabul edilse bile onu bir Mu'tezile teorisyeni olarak görmek doğru değildir. Nitekim Kâdi Abdülcebâr'ın Tabâkâtü'l-Mu'tezile isimli eserinde ismi geçmemektedir. O açıdan Mu'tezilî teorisyenlerin mihne olaylarının çıkması ve artması konusunda ne denli etkili olduklarına dair araştırmalara hâlâ ihtiyaç bulunmaktadır.

Türkiye'deki pek çok araştırmacı mihne olaylarından sonra Mu'tezile'nin kendini toparlayamadığını, varlığını uzun süre devam ettiremediğini düşünmektedir.²⁰ Ancak Mu'tezile'nin sistematik metinlerinin hicri 4. yüzyıldan sonra Kâdi Abdülcebâr ve öğrencileri tarafından yazıldığını dikkate aldığımızda bu iddianın tekrar soruşturulması ve Mihne sonrası Mu'tezile tarihinin derinlikli olarak incelenmesi gerekmektedir.

Mihne sonrası Mu'tezile'nin tarihini saptama çabalarının yer verildiği eserlerden birisi, Muharrem Akoğlu tarafından hazırlanan *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile* isimli eserdir. Yazar bu eserde Büveyhiler döneminin önemli Mu'tezilî düşünürlerinin ilmî kişiliklerine, hayatlarına, hoca ve öğrencilerine yer vermekte olup²¹ Mu'tezile'nin Zeydiyye ve İmamiyye fırkalarıyla olan Büveyhiler dönemindeki ilişkisini ele almaktadır. Bu eserde Mu'tezile'nin Büveyhilerle olan siyasal ilişkilerin ortaya konulmadığını da söyleyelim. Zaten eserden yazarın böyle bir gayesinin olduğu da anlaşılmamaktadır. O açıdan bu dönemdeki Mu'tezile ve iktidar ilişkilerinin keyfiyetini ele alan çalışmalara hâlâ ihtiyaç duyulmaktadır.

Mu'tezile'nin düşünce tarihinin belirlenmesinde onun diğer ekollerle ilişkisi de önemli bir yerde durmaktadır. Bu konuda Türkiye'de azımsanmayacak bir literatür oluşmuştur. Buna örnek olarak Ramazan Yıldırım tarafından hazırlanan *Mu'tezile'nin Kelamî Polemikleri: Hakim El-Cüşemî Örneği* isimli çalışma gösterilebilir. Yıldırım bu çalışmasında hem Zeydî hem de Mu'tezilî

18 Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 110.

19 İlyas Çelebi, "Mutezile", *DİA*, XXXI, s. 392.

20 Çelebi, "Mutezile", XXXI, s. 392.

21 Akoğlu, Muharrem, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2008, s. 199-241.

kimliği olan²² el-Cüşemî'nin Mu'tezile ve Zeydiyye başta olmak üzere diğer fırkalarla olan ilişkisini ve kelâm ile ilgili görüşlerini serdetmektedir. Yazarın el-Cüşemî'nin yazma eserlerine dikkat çekmesi ve onların içerikleri hakkında okuyucuyu bilgilendirmesi eseri ayrıcalıklı kılmaktadır. Bu eserin yanı sıra Mehmet Ümit tarafından hazırlanan *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi* isimli eser de Mu'tezile'nin Zeydiyye ile olan ilişkinin anlaşılmasında önemli bir yerde durmaktadır. Mu'tezile'nin diğer dinî kültürlerle ilişkileri hâlâ akademisyenlerin ilgilerini beklemektedir. Söz gelimi Mu'tezile'nin Yahudi düşüncesinin bir ekolu olan Karailer üzerindeki etkisi açık olmasına rağmen henüz Türkiye'de araştırmacıların dikkatini çekmemiştir.²³

Mu'tezile tarihinin belirli bir yönünü ortaya çıkarmaya matuf olan bu çalışmaların Mu'tezile'ye dair birtakım olguların anlaşılmasına katkısı kuşkusuzdur. Ancak Mu'tezile'nin fikri, siyasi ve sosyal bir aktör olarak farklı dönemlerdeki konumunu görebilmek için Mu'tezile tarihini bir bütün olarak ele alacak çalışmalara da ihtiyaç vardır.

Mu'tezile üzerine yapılan çalışmalarda Mu'tezilî birçok şahsiyetin hayatı ve görüşleri konu edinilmiştir. Vasıl b. Atâ (ö. 131/748), Sümâme b. Eşres (ö. 213/828), Ebu'l-Hüzeyl (ö. 227/841), Nazzâm (ö. 231/845), Câhız (ö. 255/868), Ebû'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'bî (ö. 319/931), Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/915), Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933), Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934) Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1024), İbn Metteveyh (ö. 468/1076) ve Ebu'l-Hüseyin el-Basrî (ö.436/1044), Hâkim el-Cüşemî (ö.447/1055), İbnü'l-Melâhimî (ö. 536/1141), Zamehşerî (ö. 538/1144) ve Takiyyüddin Necrânî (ö. 7./13. yüzyıl) üzerine tez/kitap düzeyinde ya da makale düzeyinde müstakil eserler kaleme alınmıştır.

Görüldüğü gibi ortaya çıkan tabloda Mu'tezile'nin ön plana çıkan düşünürlerinin nerdeyse tümü üzerine çalışmaların yapıldığı anlaşılıyorsa da henüz işlenmemiş birçok düşünürün ya da düşüncenin var olduğunu da söyleyelim. Osman Aydın tarafından kaleme alınan *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci: Mutezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf* isimli eserde Ebu'l-Hüzeyl ve düşünceleri kapsamlı bir şekilde ele alınmaktadır.²⁴ Yine de farklı okuma şekilleriyle Ebu'l-Hüzeyl üzerine özellikle bilgi ve doğa alanlarında çalışmaların yapılabileceğini söyleyebiliriz. Nazzâm Mu'tezilî düşüncenin mimarlarından olduğu halde onunla ilgili çalışmalar makale düzeyinde

22 Bu konu için bk. Ramazan Yıldırım, *Mu'tezile'nin Kelamî Polemikleri: Hakim El-Cüşemî Örneği*, İşaret Yayınları, Ankara, 2012, s. 34-38.

23 Mu'tezile ve Karai ilişkisi için Camilla Adang, Sabine Schmidtke ve David Sklare, *A Common Rationality: Mu'tazilism in Islam and Judaism*, Ergon Verlag, Würzburg, 2007.

24 Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci: Mutezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*, Ankara okulu Yayınları, Ankara, 2001.

kalmıştır. Oysaki öğrencisi olan Câhız'ın aktardığı Nazzâm'a ait sözler bile önemli bir yekun tutmaktadır. Kâdî Abdülcebbâr'dan sonra en fazla eseri günümüze ulaşan Câhız'ın çok yönlü olmasını dikkate aldığımızda onun hakkında sadece kelâm değil, sosyal bilimlerin birçok alanıyla ilgili eserlerin yazılabileceği açıktır. Onun kelâmî görüşlerini bütün yönleriyle ele alan bir çalışma bulunmamaktadır. Câhız'ın Ahlâk düşüncesinin ele alındığı *Doğa ve Öznellik* isimli eserimi hazırlarken Câhız'ın düşüncelerinin birkaç çalışmayla saptanamayacağını fark ettim. Mustafa Köse *Mutezile'de Entelektüel Düşünce Cahuz* isimli eseriyle Câhız'ın tartışılmaya değer bir kısım yönlerini ortaya çıkardı. M. Köse, Câhız'ın hayatını genişçe ele aldı. Özellikle siyaset ile ilgili tutumunu okuyucusunun önüne koydu.²⁵ Bilgi, siyaset ve doğayla ilgili görüşleri yeteri kadar intikal etmiş olan Sümâme hakkında ise sadece bir makalenin yazılmış olması²⁶ dikkat çekicidir. Kaldı ki bu makalenin hazırlandığı tarihi (1989) dikkate aldığımızda bu tarihten sonra Sümâme hakkında daha fazla bilgiye sahip olduğumuzu hesaba katarsak bu kişi hakkında daha derinlikli çalışmaların yapılabileceği sonucuna varabiliriz. Mu'ammer hakkında ise DİA maddesi dışında herhangi bir çalışmanın yapılmamış olması gerçekten de şaşırtıcıdır. Bişr b. Mu'temir ve Abbâd b. Süleyman'ın durumu da Mu'ammer'ninkinden farklı değildir.

Ebû Hâşim ve Ebû Ali el-Cübbâî haklarında daha çok çalışma yapılmayı bekleyen iki düşünür olarak karşımıza çıkmaktadır. Orhan Ş. Koloğlu *Cübbâiler'in Kelam Sistemi* isimli çalışmasıyla Cübbâiler hakkındaki bilgi yoksunluğunun önemli bir kısmını giderdi. Koloğlu eserinin giriş kısmında çalışmasının konusunu, yöntemini ve kaynaklarını izah ettikten²⁷ sonra kelâmın akla gelebilecek neredeyse tüm konularını yeterince ayrıntılı olarak Cübbâiler açısından ele almaktadır. Bu eser belli başlı kelâmî meselelerinin tümünde iki önemli Mu'tezilî düşünürün görüşlerinin okuyucu tarafından görülmesini sağlamaktadır. Oldukça kapsayıcı olan bu eserde iki düşünürün ve düşüncelerinin konu edinilmiş olması detayların ve onlar üzerinde yapılabilecek yorumların belirli bir kapsamda kalmasını beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla bu eseri Cübbâiler üzerine hazırlanacak literatür için önemli bir başlangıç olarak kabul etmek gerekir. Diğer bir husus ise Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Hilâf beyne's-Şeyheyn* isimli eseri baba ve oğul Cübbâî'nin görüşlerini ve aralarındaki farkı ele alan bir eser olmasına rağmen Türkiye'deki araştırmacıların bu eserden istifade etmedikleri görülmektedir. Bu eser Vatikan Kütüphanesinde

25 Mustafa Köse, *Mutezile'de Entellektüel Düşünce Cahuz*, Endülüs Yayınları, İstanbul, 2017, 252-352 vd.

26 Avni İlhan, "Sümâme b. Eşres", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1989), s. 45-60.

27 Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelam Sistemi*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011, s.17-37.

1100 nolu katalogta el yazması olarak bulunmaktadır. Bu eserin getirilmesi ve üzerinde çalışmaların yapılması Cübbâilerin görüşlerini daha açık hale getirecektir.

İbn Metteveyh ve İbnu'l-Melâhimî'ye ait eserlerin geç bir dönemde tahkik edilmesinin bir sonucu olarak onlar hakkında son on yılda çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Metin Yıldız'ın *İbn Metteveyh'in Kozmoloji Anlayışı* isimli doktora çalışmasını İbn Metteveyh'in düşüncesini anlamada önemli bir adım olarak görebiliriz. M. Yıldız bu çalışmasında cevher, araz, nedensellik, cisim, boşluk ve yaratma gibi ontolojiye ait kavramları ele almakta ve İbn Metteveyh'in düşüncesini Mu'tezile içerisinde yer alan ekollerle ve İslam düşüncesinin diğer ekollerinin düşüncesiyle karşılaştırmaktadır.

İbnü'l-Mülâhimî'nin günümüze ulaşan ve tahkik edilen üç eseri bulunmaktadır. Ebû Hüseyin el-Basrî'nin öğrencisi olan bu zat, hem hocasının hem de kendinden önceki Mu'tezilî düşünürlerinin düşüncesini vermekte ve kendi görüşlerini açıkça söylemektedir. Dolayısıyla İbn Melâhimî hicri 5. ve 6. yüzyıl Mu'tezile'sini anlamının önemli bir kaynağıdır. Ancak Türkiye'de bu kişi ile ilgili sadece bir eser hazırlanmıştır. Orhan Ş. Koloğlu'nun hazırladığı *Mu'tezile'nin Felsefe Eleştirisi: Harezmi Mutezili İbnü'l-Melahimi'nin Felsefeye Reddiyesi* isimli eser Melâhimî'nin *Tuhfetü'l-mütekellimîn fi'r-Red ala'l-Felâsife* isimli eserini esas aldığı için çoğunlukla Melâhimî'nin nefis konusundaki eleştirilerini ele almaktadır. Dolayısıyla İbn Melâhimî'nin birçok yönü araştırmacılarının ilgisini beklemektedir.

Yukarıda ismi geçen Mu'tezilî düşünürler arasında hakkında yapılan çalışmaların eksikliği açısından en çok dikkat çeken kişi Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'dir. Basrî'nin fıkıh usulü ile ilgili görüşleri çalışıldıysa da onun kelâmî ve felsefî görüşleri müstakil bir esere konu yapılmış değildir. el-Basrî'nin İbn Sînâcılık ve Mu'tezile etkileşiminin bulunduğu bir dönemde yaşadığını ve onun Aristoteles'in eserlerine olan ilgisini hatta Aristoteles'in *Fizik* isimli eserine şerh yazdığını (henüz netlik kazanmamıştır), ayrıca eserlerinin Fahreddin er-Râzî'nin temel kaynakları arasında yer aldığını, İzmirli'nin ifadesiyle onun *Tasaffuh fi'l-Edille* isimli eserinin Mu'tezililer için "zebûr" işlevini gördüğünü dikkate aldığımızda önemi daha da fazla kendisini hissettirmektedir. *Tasaffuh* isimli eserinin çok az bir kısmı günümüze ulaşmış olsa da öğrencisi İbnu'l-Melâhimî'nin eserlerinden, Fahreddin er-Râzî ve diğer Eş'ârî kelâmcıların eserleriyle İshrâkî gelenekteki müelliflerin eserlerinden hareketle onun düşünceleri bir araya getirilebilir. Kâdî Abdülcebbâr'ın öğrencisi olsa bile birçok açıdan onun kendi geleneği gibi değil İbn Sînâ gibi düşündüğünü göz önünde bulundurursak el-Basrî hakkında yapılacak çalışmaların 11. yüzyıldaki Mu'tezile ve İbn Sînâcılık etkileşimini de ortaya koyacağını tahmin edebiliriz.

2-Türkiye'deki Çalışmalarda Mu'tezile'nin İnanç Esasları

Türkiye'deki Mu'tezile literatürünün oluşmaya başladığı ilk dönemlerden itibaren Mu'tezile'nin inanç esasları ele alınmıştır. Hatta denilebilir ki Mu'tezile literatürünü oluşturan eserlerde genelde ilkin Mu'tezile'nin inançla ilgili görüşleri kısaca verilmekte sonrasında ise çalışmanın ana temasına geçilmektedir. O açıdan bu alandaki çalışmaların çoğunda Mu'tezile'nin inanç ilkelerini görmek mümkündür.

Mu'tezile'nin inanç ilkelerini toplu olarak veren birkaç çalışmadan söz edebiliriz. Bunlardan birisi Kemal Işık'ın *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri* isimli eseridir. Bu eserle ilgili değerlendirmemizi yaptık. Diğer bir çalışma ise Mevlüt Özler'in ilkin doktora çalışması olarak hazırlanan (1991) sonrasında ise *İslam Düşüncesinde Tevhit* olarak yayınlanan eseridir. Yazar bu eserinde Tanrı'nın varlığı, Tanrı'nın sıfatları ve fiilleri ile insanın fiillerini tevhit ekseninde hem Mu'tezile hem de Ehl-i Sünnet açısından ele almaktadır. Eserde insan hürriyeti açısından Mu'tezile'nin tevhide aykırı görüşler geliştirdiğini, Eş'arîlerin cebre yakın düşüklerini Matürîdîlerin ise tevhid gerçeğine en yakın çözümü geliştirdiği sonucuna varılmaktadır.²⁸

Mu'tezile'nin inanç ilkelerinin toplu ve ayrıntılı olarak ele alındığı ilk çalışmanın İlyas Çelebi'ye ait olduğunu söyleyebiliriz. Eserin yapısı, başlıklandırılması ve izah etme şeklini düşündüğümüzde Çelebi'nin çalışması tam anlamıyla modern dönem bir "Şerhu Usûli'l-Hamse"dir. Yazar eserinde akılcılık ve İslam düşüncesinin temel esaslarını izah ettikten sonra Kâdî Abdülcebâr'ın inanç sistemine geçmekte ve Mu'tezile'nin beş temel ilkesi üzerinden konuları izah etmektedir. Dolayısıyla eserde Tanrı'nın varlığı, sıfatları, kader, iyilik ve kötülük, insan fiilleri, irade, yaratma, salah ve aslah, lütuf, teklif, elem, ivaz, nübüvvet, mucize, kebir ve sağıre, kabir azabı, ahiret ahvâli konuları Mu'tezile inanç sisteminin ana hatlarını verecek şekilde izah edilmektedir.

İlyas Çelebi'nin eserinde yer alan ve esasında Mu'tezile'nin teolojisinin alt başlıkları olan bu konuların tümünün Türkiye'deki Mu'tezile çalışmalarına konu olduğunu söylemek zordur. Tanrı'nın varlığının ispatıyla ilgili olarak görebildiğimiz kadarıyla müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Oysa ki Mu'tezile'nin kullandığı hudûs delilinin yanı sıra Ebû Hüseyin el-Basrî'nin kullandığı tahsis delili²⁹ ve Câhız'ın birçok eserinde yer verdiği teleolojik delil, üzerinde durulmaya değerdir. Tanrı'nın sıfatlarını genel olarak ele alan tek müstakil çalışmanın, M. Fatih Özerol tarafından hazırlanan *Son Devir Mu'tezile Kelamcısı Kadı Abdülcebbar'a Göre Allah'ın Sıfatları*, isimli yüksek lisans

28 Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde Tevhit*, Nün Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 293.

29 Wilfred Madelung, "Ebu'l-Hüseyin Basrî'nin Tanrı'nın Varlığıyla İlgili Delili", çev. Veysel Kaya, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/1 (2010), 333-340.

çalışmasıdır. Tanrı'nın kelâm sıfatı bağlamında yapılan çalışmaları da görmek mümkündür. Nitekim Hasan Türkmen'in *Mu'tezile'de Kelamullah ve Mahiyeti* isimli doktora tezi çalışması bunun örneğidir. Mu'tezile kelâmının Tanrı'nın sıfatları üzerine kurulu olduğunu düşündüğümüzde bu konuda daha çok çalışmanın yapılması zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Mu'tezile'nin tevhid ve adalet düşüncesinin alt içerimlerinin müstakil çalışmalara konu edildiğini görmekteyiz. Bunlardan birisi Mahsum AYTEPE tarafından doktora çalışması olarak hazırlanan *Kadı Abdülcebbar'da Lütuf Teorisi* isimli eserdir. M. AYTEPE çalışmasında lütuf ekseninde ilahi adalet, yükümlülük ve kötülük sorununu tartışmaktadır.

Mu'tezile'nin nübüvvet düşüncesiyle ilgili olarak Muzaffer Barlak'ın *Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvet: Bâkılânî ve Kâdî Abdülcebbar Örneği* isimli doktora tezi çalışmasından söz etmek gerekir. Kur'an'ın icazıyla ilgili çalışmaları da bu bağlamda değerlendirirsek Metin Özdemir'in *Mu'tezile'nin Kur'an Müdafası* isimli çalışması üzerinde durulmaya değerdir. Özdemir, bu çalışmasında Kur'an savunmasıyla ilgili Mu'tezile tarafından oluşturulan birikimi bir araya getirme çabasını vermekte olup günümüzde Kur'an hakkındaki benzer iddialara bu birikimden yararlanmanın mümkün yollarını göstermektedir. Bunun yanı sıra yazar, bu çalışmasıyla Mu'tezile'nin Kur'an'ı savunmak için gösterdiği çabayı gözler önüne serme hedefini de gütmektedir.³⁰

Buradan hareketle Mu'tezile'nin Tanrı ve ahiret düşüncesinin henüz yeterince çalışılmadığı sonucuna varılmaktadır.

3-Türkiye'deki Çalışmalarda Mu'tezile'nin Varlık Görüşü

9. yüzyıldan sonra doğa, cevher, araz, hareket, varlık, yokluk gibi ontolojinin temel konularını eserlerinin ayrılmaz bir parçası haline getiren Mu'tezile ekolünün bu konulara ilgisi bu ekolün son dönemine kadar hiç azalmadı. Çünkü fizikten hareketle ilahiyat konularında kelâm yapmak metodolojilerinin bir parçasıydı. O açıdan teorik fizikle ilgilenmek nerdeyse onların varlık gerekçesi haline gelmişti.

Türkiye'deki Mu'tezile literatürünün ilk döneminde çalışmaların buna uygun olarak şekillendiğini görmekteyiz. Söz gelimi İzmirlî; Ebu'l-Hüzeyl ve Nazzâm'ın atom, hareket, sıçrama, araz, cevher, boşluk, cisim, zaman ve mekanla ilgili görüşlerini yeterince ayrıntılı olarak ele almakta ve onların düşüncelerini Antik Yunan'daki düşüncelerle karşılaştırmakta, aradaki ben-

30 Metin Özdemir, *Mu'tezile'nin Kur'an Müdafası: İlk Müslüman Rasyonalistlerin Kur'an'a Yöneltilen İtirazlara Verdikleri Cevaplar (Kadı Abdülcebbar Örneği)*, Fecr Yayınları, Ankara, 2011, s. 9.

zerlik ve farklılığı ortaya koymaktadır.³¹ İşin aslına bakılırsa Mu'tezile'ye dair ellerindeki kaynaklar ilk dönem Mu'tezile'sinin daha çok doğa felsefesini ele alıyordu. Bu da Mu'tezile'nin teorik fizikle birlikte anılması sonucunu doğurmuştur.

Mu'tezile'nin varlık düşüncesinin daha çok 2000'li yıllardan sonra rağbet edilen bir alan olmaya başladığını görmekteyiz. Kelâmcıların dakiku'l-kelâm olarak isimlendirdikleri teorik fizik konuları bu dönemde ele alınmıştır. Böyle olmasında birçok unsurun etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bunların başında Ali Sami en-Neşşar, H. A. Wolfson, van Ess, Pines ve G. Frank gibi Mu'tezile uzmanlarının bazı eserlerinin tercüme edilmiş olması gelmektedir.

Bu bağlamda bir örnek olarak Osman Demir'in çalışmalarını, özellikle "Kelâm'da Nedensellik" isimli eserini örnek olarak verebiliriz. Osman demir *Kelâm'da Nedensellik* isimli eserinde hem Mu'tezile'nin farklı düşünürlerini varlık düşünceleri açısından karşılaştırmakta hem de bu ekolün fizik düşüncesinin Eş'arî düşüncenin fizik anlayışından farklı olan yönlerini ve onlarla benzer düşen yönlerini titiz bir şekilde ortaya koymaktadır.³²

4-Türkiye'deki Çalışmalarda Mu'tezile'nin Bilgi Düşüncesi

Bir bilgi kuramında yer alması beklenen temel konular, Mu'tezile ekolünün eserlerinde yer almaktadır. Bilginin tanımı, bilginin imkânı, bilgi süreci, bilginin sınırları ve kaynakları bunların başında gelir. Mu'tezile genellikle bu konuları Tanrı'nın bilen sıfatını izah etmek, insanın peygambere olan ihtiyacını dile getirmek ve insanın yükümlü bir varlık olduğunu ispatlamak için ele almıştır.

Türkiye'deki Mu'tezile çalışanlarının Mu'tezilî epistemolojiye ilgisi bu ekolün akılcı yaklaşımını ortaya koymakla başladı. Bu yaklaşımı ortaya koymak çoğu modern dönem Müslümanı için süre gelen geleneksel dinî anlayışın karşısında geleneğin farklı bir veçhesini ortaya çıkarmaya endeksliydi. Temel sâikin bu şekilde olması Mu'tezile'nin başta Eş'arîlikle karşılaştırılmasını gerektiriyordu. Nitekim bu yöndeki çalışmalarda Eş'arîliğin olumsuz, Mu'tezile'nin olumlu bir figür olarak görüldüğünü saptamak zor değildir.

Mu'tezile epistemolojisinin gerçekte ne olduğunu ayrıntılarıyla bilmek için 2000'li yılları beklemek gerekmekteydi. Bu tarihten sonra Mu'tezile'nin bilgi anlayışını ortaya koyan çalışmaların yapılmaya başlandığını görmekteyiz. Bu eserlerden birisi, Murat Memiş'in *Kâdı Abdülcebbar'da Bilgi Problemi* isimli doktora tezidir. Murat Memiş bu çalışmasında Kâdı Abdülcebbar'ı bilgi üzeri-

31 İzmirli, *İslam Felsefesi Tarihi*, s. 133-135.

32 Osman Demir, *Kelâm'da Nedensellik: İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2015, s. 73-215.

ne fikir üretmeye yönelten teolojik arka planı verdikten sonra bilginin tanımı, nitelikleri, sıhhati, çeşitleri ve kaynaklarını ayrıntılı olarak ele almaktadır. Bunu yaparken Mu'tezile'nin sükûnu'n-nefs gibi özgün kavramları ile akıl, nazar ve zorunlu bilgi kavramlarını tafsilatlı olarak izah etmektedir. Yazar zaman zaman Kâdi Abdülcebbar'ın düşüncelerini iç tutarlılık açısından değerlendirmekte ve ortaya çıkan açıkları vurgulamaktadır. Ona göre Kâdi'nin amacı bilgiyi kendinde bir mesele olarak ele almak ya da dünyevî alanı yorumlamak değildir. Kâdi açısından bilgi sorunu metafiziği yorumlamak için bir araç konumundadır.³³ Kitaplarını tasnif ederken ilkin fizik alanını sonrada ise gâib alanını çözümleyen Kâdi Abdülcebbar'ın bu tutumu M. Memiş'i haklı kılıyorsa da Kâdi'nin bilgi, insan ve doğaya ait bahisleri yeterince ayrıntılı olarak ve teolojiden arınmış olarak ele almış olması yazarın vardığı bu sonucu kuşkulu hale getirmektedir. Ayrıca Memiş'in çalışmasında havâtır, nazar ehl-i ve marifet ehli kavramlarının ele alınmadığını ve bilgi sürecinin işlenmediğini söyleyelim.

Bilgi alanıyla ilgili olarak üzerinde durmamız gereken diğer bir eser Özcan Taşcı, tarafından doktora tezinin (2005) yayınlanmış hali olarak hazırlanan *Son Mu'tezile Kelamcısı Takiyyüddin Necrânî* isimli eserdir. Takiyyüddin Necrânî'nin bilgi düşüncesini ortaya koymayı hedefleyen Taşcı bu eserinde bilgi, bilgisel edimler, bilgi süreci ve bilgi edinme yöntemleri üzerinden *Necrânî*'nin düşüncelerini ele almakta ve diğer Mu'tezilî düşünürlerin bilgi hakkındaki görüşlerini tartışmaya katmaktadır. Kelâm alanındaki çalışmalarda alışık olmadığımız üzere Mu'tezile'nin bilgi teorisini Kant'la karşılaştırmaktadır.³⁴ Bu yönüyle Taşcı'nın farklı bir çalışma tarzına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ne var ki yapılan karşılaştırmalar haddi zatında önemli ve özgün olmakla beraber çoğu zaman detaydan uzak kalmış bir şekilde eserdeki yerini almaktadır.

Bilgi alanıyla ilgili son olarak İbrahim Aslan'ın *Kadı Abdülcebbar'a Göre Dinin Akli ve Ahlaki Savunusu* isimli eserini değerlendirebiliriz. Mu'tezile çalışmalarında alışık olmadığımız şekilde İbrahim Aslan eserinin giriş kısmında konuyla ilgili eserlere ayrıntılı olarak yer vermekte ve onları değerlendirmektedir.³⁵ Yazar bu eserinde akıl ve bilgi konusunu kendinde bir mesele olarak ilkin ele almakta, sonrasında ise bu bilgilerden hareketle Mu'tezile'nin şeriat düşüncesini yorumlamaktadır. Eserde zaman zaman da olsa Mu'tezile'nin akıl karşısındaki tutumunun Eş'ari ve Sufi düşünceyle karşılaştırılması, Mu'tezile'nin akıl karşısındaki tutumunun anlaşılmasında yardımcı olmaktadır.

33 Murat Memiş, *Kâdi Abdülcebbar'da Bilgi Problemi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007, s. 200.

34 Bk. Özcan Taşcı, *Son Mu'tezile Kelamcısı Takiyyüddin Necrânî*, Sentez Yayıncılık, Bursa, 2013, s. 129-145.

35 İbrahim Aslan, *Kadı Abdülcebbar'a Göre Dinin Akli ve Ahlaki Savunusu*, OTTO Yayınları, Ankara, 2014, s. 13-29.

5-Türkiye'deki Çalışmalarda Mu'tezile'nin Ahlak Düşüncesi

Câhız'ı dışarda tutarsak Mu'tezile düşünürleri iyi bir ahlâk/karakter nasıl kazanılır? Sorusu üzerinde durmadılar. Bu yönüyle onların insana ilgileri Meşşâî filozoflarınkine benzememektedir. Dolayısıyla bir ahlâk kitabının kaçınılmaz konuları olan ahlâk edinmenin gayesi, ahlâk edinme süreci ve ahlâkî erdemler/değerler gibi normatif etiğin konuları onların kitaplarında yer almaz. Onlar bunun yerine insanların özgür olup olmadığı, iyi ve kötü gibi nitelermelerde bulunduğumuzda gerçekte bu nitelermelerin ne anlama geldiği ve tüm bu konuların Tanrı'yla ilişkisi gibi meta-etik olarak yorumlayabileceğimiz konuları ele aldılar.

Haliyle Türkiye'deki Mu'tezile çalışmaları da buna uygun olarak şekillendi. İlkın kader, ile hüsün ve kubûh (iyi ve kötünün kaynağı) meseleleriyle başlayan Mu'tezile literatürü, sonrasında ise modern dönem ahlâk ve din felsefesi eserlerinin de etkisiyle kötülük sorunu, irade özgürlüğü ve değerlerin nesneliliği ve öznelliği gibi konuları da içine alarak ilerlemeye devam etmiştir. Türkiye'deki Mu'tezile literatürünün ilk iki döneminde ahlâka ilişkin meseleler ele alındıysa da bu meseleler üçüncü dönemde 2000'li yıllardan itibaren müstakıl olarak eserlerin konusu olmaya başlamıştır. Bu eserlerden birisi Hulusi Arslan tarafından doktora tezi olarak hazırlanan *Mu'tezile'ye Göre İyilik ve Kötülük (Husn ve Kubh) Problemi* isimli eserdir. Yazar bu çalışmasında değerlerin kaynağı ve nesneliliği sorununu, vahiy ve Allah'ın fiilleriyle ilişkisini Mu'tezile açısından ele almakta, Matüridi ve Eş'ari kelâmının görüşlerine hatta Cebriyye ve Kaderiyye gibi Mu'tezile öncesi ekollere yeteri kadar yer vermektedir. Bu çalışmada her ne kadar Kâdî Abdülcebâr'ın görüşlerine daha çok yer verildiyse de el-Ka'bi ve Nazzâm gibi diğer Mu'tezilî düşünürlerle de azımsanmayacak kadar yer verildiği ve tartışmanın içerisine dahil edildikleri de görülmektedir. Bu çalışmada iyilik ve kötülük konusunun tarihsel arka planına yer verilerek, Emevi siyasetiyle ilişkisi üzerinde de durulmaktadır.³⁶ Eserin dikkat çekici diğer bir üslubu de Mu'tezilî eserlerdeki pasajların hem orijinaline hem de tercümesine yer verilerek okuyucunun karşısına konulmasıdır. 2000'den önce iyilik ve kötülük konusunun bu kapsamda Türkiye'de yapılan Mu'tezile çalışmalarında ele alınmadığını düşündüğümüzde eser özgünlüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Ancak yazarın tezinin giriş kısmında literatür tartışmasını yapmamış olması, bu konudaki seleflerinin eserlerini tartışmaması eserin özgünlüğünün görünürlüğünü engellemektedir. Ehlinin bildiği üzere bu konuda George Hourani tarafından yazılmış olan *Islamic Rationalism The Ethics of 'Abd al-Jabbar* çalışmasının ana teması iyilik ve kötülüktür. Hourani ile H. Arslan'ın çalışmasını karşılaştırdığımızda H. Arslan'ın eserinde farklı ekol ve kişilerin görüşle-

36 Hulusi Arslan, *Mu'tezile'ye Göre İyilik Ve Kötülük (Husn ve Kubh) Problemi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2000, s. 5-22.

rinin karşılaştırılmasının daha fazla yapıldığını da görmekteyiz. Bu sebeple H. Arslan'ın çalışması önemini korumaktadır.

Ahlâk alanıyla ilgili olarak üzerinde durmamız gereken bir diğer konu irade özgürlüğüdür. Türkiye'de bu konuda yazılmış Mu'tezile çalışmaları arasında, Abdulhamit Sinanoğlu tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış olan *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti* isimli eserden söz edebiliriz. Sinanoğlu eserinin giriş bölümünde bu konuda yazılmış eserlere ayrıntılı olarak giriş bölümünde yer vermektedir. Ancak kendi eserinin hangi yönleriyle bu eserlerden farklı olduğunu belirtmemektedir. Yazarın birinci bölümdeki bir ifadesinden amacının "bir kimsenin Allah'ın iradesinden müstakil bir iradesinin olduğunun açıklanması" olduğu anlaşılmaktadır.³⁷ Ne var ki tezinin giriş ve diğer bölümlerinin buna uygun olarak tasarlandığını söylemek zordur. Eser daha çok Mu'tezile'nin insan hürriyeti ile ilgili görüşlerini serdetmek şeklinde gerçekleşmiştir. Eserde nerdeyse tüm Mu'tezilî düşünürlerinin konuyla ilgili görüşlerini bulmak mümkündür. Ancak eserin tüm Mu'tezile'yi çalışma alanı olarak seçmesi araştırmacıların geniş bir yelpazede veriler edinmesini sağlıyorsa da belirli bir alana yoğunlaşmasını da güçleştirmektedir.

Özgürlük sorunuyla ilgili olarak ele almamız gereken diğer bir eser, Hasan Ocak tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış olan *İslam Felsefesinde İnsanın Özgürlüğü Problemi* isimli eseridir. H. Ocak'ın Mu'tezilî bir düşünür ile Meşşâî bir düşünürü karşılaştırmış olması dikkate değerdir ve önemlidir. H. Ocak eserinin giriş bölümünde tezin konusu, amacı ve kaynakları gibi okuyucuyu teze hazırlayan hususları belirtmek yerine hürriyetin anlamı üzerinde durmayı tercih etmiştir.³⁸ H. Ocak'ın eseri boyunca özgürlük meselesinin temel kavram ve sorunları açısından araştırmaya konu edilen düşünürlerin benzer ve farklı görüşlerinin ortaya çıkıp çıkmadığını yoklamaya çalıştık. Yazar genellikle Fârâbî'nin sonrasında ise Kâdî Abdülcebbar'ın düşüncelerini serdetmekte ve genellikle karşılaştırmaya yer vermekte bazen de aradaki benzerlik ve farklılığı dile getirilmeden sonraki bahislere geçmektedir. Açıkçası yazarın iki düşünürü karşılaştırırken benzerlikleri tespit etmeye odaklandığı görülmektedir. Nitekim idrak, akıl ve iradenin izah edildiği bahislerde sadece aradaki benzerlik dile getirilmektedir.³⁹ Yazarın kısmen de olsa farklılıklara değinildiği görülmektedir. Nitekim yazara göre Fârâbî ihtiyar konusunu nefsanî kuvveler bağlamında Kâdî Abdülcebbar ise yarar ve zarar bilgisi dahilinde izah etmektedir, istitaa konusunda ise Fârâbî ahlâkî açıdan

37 Abdulhamit Sinanoğlu, *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000.

38 Hasan Ocak, *İslam Felsefesinde İnsanın Özgürlüğü Problemi (Farabi ve Kadı Abdulcebbar'a Göre)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 7-12.

39 Bk. Ocak, *İslam Felsefesinde İnsanın Özgürlüğü Problemi*, s. 74, 81, 87.

meseleyi değerlendirirken Kâdî Abdülcebbar ise sorumluluk açısından konuyu ele almaktadır. Dolayısıyla seçilen konu itibariyle bu çalışmanın önemli olduğunu ancak konu edilen iki düşünür arasındaki benzerlik ve farklılığın ortaya çıkmadığını söyleyebiliriz.

Ahlâk alanıyla ilgili olarak son olarak Abdunnasır Süt tarafından Kadı *Abdülcebbar'ın Ahlak Felsefesi* ismiyle 2011'de doktora tezi olarak hazırlanan sonrasında ise *Mu'tezile ve Ahlak: Kadı Abdülcebbar Örneği* ismiyle yayınlanan eser üzerinde durmak gerekir. A. Süt bu eserinde değerler konusunu ahlak felsefesi açısından ele almaktadır. H. Arslan'dan farklı olarak Süt, değerlerin eyleme ilişkin bir yüklem olmasından hareketle olacak ki iyi ve kötü konusuna geçmeden önce yükümlülük konusunu ve bir eylemin oluşmasını sağlayan eyleyene ait nitelikleri, en nihayetinde ortaya konan düşüncenin kelâmî bir arka plandan oluştuğunu dikkate alarak konunun teolojik temellerini ele almaktadır.⁴⁰ Bu sebeple de arzu, bilgi, güç ve dış unsurlar gibi iradeyi ve eylemi oluşturan unsurları ele almaktadır. A. Süt bu tür unsurlara dikkat çekmekle ahlak psikolojisi diyebileceğimiz bir alanın kapılarını aralamaktadır. Son olarak Türkiye'de Mu'tezile üzerine hazırlanan birçok çalışma gibi Süt'ün çalışmasının giriş kısmında da daha öncesinde Türkiye'de ya da diğer ülkelerde aynı ya da benzer konuların ele alındığı çalışmalara yer verilmediğini ve literatür tartışmasının yapılmadığını bununla birlikte kaynakçasında ahlak felsefesi literatürü başta olmak üzere Türkiye'de Mu'tezile ahlakı üzerine yapılmış çalışmalara genişçe yer ayrıldığını söyleyelim. Bu eserlerin dışında Veysi Ünverdi'nin *Kâdî Abdülcebbar'da İrade* isimli çalışması da ahlak alanı içerisinde değerlendirilebilir. Ünverdi bu çalışmada hem İnsanın hem de Ahllah'ın iradesini ele almaktadır.⁴¹

Mu'tezile'nin gerçekte birer kelâm ekolü olması bu alanı çalışan akademisyenlerin de konuyu çoğu zaman teolojik açıdan ele almalarında ya da konunun teolojik arka planını vermelerinde etkili olmuştur. Nitekim H. Arslan, A. Süt ve A. Sinanoğlu'nun çalışmalarında bunu görmekteyiz. Tüm bu çalışmalarda Mu'tezile'nin ahlâk konusunu ele almasında Tanrı'nın adil olduğunun ispatlanması gayesinin olduğu vurgulanmakta ve bunun için müstakil bölümler ayrılmaktadır. Araştırmacıların takip ettiği bu usûl haddi zatında yanlış değildir. Ancak bu tür çalışmaların yanı sıra ahlak konusunu kendinde bir mesele olarak Mu'tezile açısından ele alan çalışmalara da ihtiyaç vardır. Mu'tezile'nin ahlâk literatürünü ahlâk felsefesinin sınırları içerisinde, insanî bir sorun olarak ele almak da mümkün görünmektedir. Mu'tezile'nin kendi literatürü bu imkânı fazlasıyla mümkün kılmaktadır. Birincisi, Mu'te-

40 Abdunnasır Süt, *Mu'tezile ve Ahlak : Kadı Abdülcebbar Örneği*, İz Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 52-93.

41 Veysi Ünverdi, *Kâdî Abdülcebbar'da İrade*, Artuklu Yayınları, Mardin, 2015.

zile'nin gâibin şâhide kıyası yönteminden dolayı insana dair olan ile Tanrı'ya dair olanı ayrı ayrı ele aldığını düşündüğümüzde ahlâk alanının bağımsız olmasa bile kendi içinde ayrı bir alan olarak ele alınmasını mümkün kılmaktadır. Nitekim Mu'tezilî düşünürler, eserlerinde ilkin doğa ve insan alanını sonrasında ise ilâhiyât alanını çözümlenmiştir. Akademik çalışmaların bu sürece uygun olarak Mu'tezile'yi ele alması durumunda kaçınılmaz olarak insana dair sorunların çözümlenme çabasının verildiği çalışmalar ortaya çıkacaktır. Bu çabanın verilmesi elbette birtakım tekniklerle olacaktır. Birincisi Mu'tezile'nin ahlâk düşüncesinin başta İslam filozofları olmak üzere klasik ve modern dönem filozofların düşüncesiyle karşılaştırılmasıdır. İkincisi ise sadece Kadı Abdülcebbar'ın değil Câhız gibi farklı yönde ahlâk çalışmaları hazırlayan kişilerin de akademik çalışmalara konu yapılmasıdır.

Modern felsefenin etkisinin Mu'tezile'nin ahlâk çalışmalarında sınırlı olduğunu da söylememiz gerekmektedir. Bu sebepten dolayı söz gelimi özgürlük sorunu; çevreden, duygulardan, arzudan ve her tür nedensellikten özgür olmak olarak değil, Tanrı'nın belirlemesinden özgürlük olarak gündeme getirilmiştir. Böyle bir tavır çalışmaları ahlak felsefesi alanından teolojinin alanına doğru sürüklemiştir. Bu çalışmaların teolojik karaktere sahip olması Mu'tezilî düşüncelerin İslam felsefi ekollerle ya da modern etik kuramlarıyla karşılaştırılmasını engellemiştir ya da iyimser bir ifadeyle zorlaştırmıştır. Nitekim özgürlük düşüncesi, iyi ve kötü sorunu, kötülük sorununun bu eserlerde Mu'tezile ile Eş'arîler ve Maturidilerin karşılaştırılmaya konu yapılması Mu'tezile'nin teolojik yönünün daha görünür olması sonucunu doğurmuştur.

6-Türkiye'deki Çalışmalarda Mu'tezile'nin Estetik Düşüncesi

Mu'tezile'nin estetikle ilgili düşünceleri Câhız ve Kadı Abdülcebbar'ın eserlerinde bulunmaktadır. Câhız, güzellikle ilgili düşüncelerini ağırlıklı olarak *Kitâbu'l-kıyan* isimli eserinde ele almakta Kadı Abdülcebbar ise eylemlerin iyilik ve kötülüğünün nesnellliğini izah etmek üzere *el-Muğnî* isimli eserinde ve *Şerhu'l-Usûlu'l-Hamse* eserinde güzellik konusuna yer vermektedir.

Mu'tezilî düşünürlerin doğrudan bir şekilde estetiği sınırlı olarak ele almış olmaları onların güzellik hakkındaki düşünceleri üzerine az sayıda literatürün oluşmasına sebep olmuştur. Türkiye'de müstakil olarak estetik üzerine yazılan sadece bir makale bulunmaktadır. Özcan Taşçı "Kadı Abdülcebbar ve Kant'ta Estetik Anlayışı" isimli makalesinde isminden de anlaşıldığı gibi Kant ve Kâdi Abdülcebbar'ı estetik açıdan karşılaştırmaktadır. Özellikle haz, yarar, mutluluk ve iyi kavramları etrafında bir çerçeve sunmaktadır. Bu alanda yapılan tek çalışma olması bu çalışmayı değerli kılmaktaysa da *el-Muğnî* ve *Şerhu'l-Usûlu'l-Hamse*'de yer alan ve doğrudan estetikle ilgili olan metinlerin ele alınmamış olması eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

7-Türkiye'deki Çalışmalarda Mu'tezile'nin Dil Düşüncesi

Mu'tezile'nin dil konusundaki çalışmalarını ikiye ayırabiliriz. Birincisi dilin kendisine olan ilgiden dolayı dilci Mu'tezili düşünürler tarafından yapılan çalışmalardır. İbn Cinnî (ö. 392/1001) ve Sirâfi'nin (ö. 368/979) eserlerini, hatta kelâmî yönü baskın olmasına rağmen Câhız'ın çalışmalarını bu gruba dahil edebiliriz. İkincisi ise kelâmî bir konu olan Allah'ın kelâmının öncesiz mi yoksa sonradan mı olduğunu ispatlamak için dil etrafında yapılan çalışmalardır. Bu gruba tefsir bağlamında yapılan ve metnin yorumuyla ilgili eserleri de dahil edebiliriz.

Birinci grup çalışmalar Arap dili alanında çalışan akademisyenlerin az da olsa ilgisini çekmiş görünmektedir. Samira Karuko'nun doktora çalışmasını bu bağlamda değerlendirebiliriz. Karuko bu eserinde Câhız'ın eserlerini Arap dili ve belâgatı açısından ele almakta ve Câhız'ın beyan, bedi ve meânî ile ilgili yaklaşımını dile getirmektedir.⁴² İkinci grup çalışmalar ise daha fazla akademisyenlerin dikkatini çekmiştir. Kelâm alanında yapılan çalışmalarda genellikle konu ya ilahî kelâmın tabiatı bağlamında ya da akıl-nass ilişkisi bağlamında işlenmiştir. Tefsir alanını çalışan akademisyenler ise Mu'tezile'nin yorum tekniğini gündeme getirmişlerdir.

Kamil Güneş'in *Akıl ve Nass* isimli eseri bu konuda verilebilecek iyi bir örnektir. Güneş, Tanrı'nın sıfatlarını ele aldıktan sonra sözün mahiyetini ve Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı meselesine geçmektedir. Sonrasında ise delil (gösteren)-medlül (gösterilen) ilişkisine geçmektedir. Eserin klasik kelâmdaki dil tartışmalarının ayrıntılı bir resmini verdiğini söyleyebiliriz.⁴³

Dil alanıyla ilgili son olarak İbrahim Aslan'ın *Kâdî Abdülcebbar'a göre Akıl ve Dilin Sınırlarında Kur'an* isimli eserinden söz edebiliriz. İ. Aslan bu eserinde Mu'tezile'nin Kur'an'a ilişkin varlıksal, ahlâkî ve bilgisel kabulünün dil-sel ve akılsal temellerini yoklamaktadır. Ona göre Kâdî Abdülcebbar, Kur'an'ı anlaşılabilir bir boyuta çeken "kelâm-ı kadîm" düşüncesine karşılık "kelâm-ı ma'kûl"u ileri sürmekte ve Kur'an'ı dilin sınırlarında ve aklın delâletinde düşünmektedir. İ. Aslan Kâdî Abdülcebbar'ın bu düşüncesini anlaşılır kılmak için bir taraftan Mu'tezile'nin dil düşüncesinin ayrıntılarına diğer taraftan ise Saussure, R. Jakobson ve Trubetsky gibi dil felsefecisi ve bilimcilerinin görüşlerine yer vermektedir.⁴⁴

42 Samira Karuko, *el-Câhız ve Belâgat*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2014.

43 Kamil Güneş, *Akıl ve Nass Bâküllâni ve Kâdî Abdülcebbar'da Kelâmullah Meselesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.

44 İbrahim Aslan, *Kâdî Abdülcebbar'a göre Aklın ve Dilin Sınırlarında Kur'an*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016.

Mu'tezile'nin dile olan ilgisinin resmini ortaya koyan çalışmaların faydası konusunda hiç kuşku yoktur. Şüphesiz ki arkeolojik yaklaşım olarak yorumlayabileceğimiz bu çalışmalar bundan sonrasında da ortaya çıkacaktır. Ancak Mu'tezile'nin dil düşüncesinin günümüz dil bilim ve dil felsefesi sorunlarının çözümlenmesine katkısının olabileceğini hesaba kattığımızda arkeolojiden daha fazlasını yapmak gerekecektir. Bunun yolu Mu'tezile'nin dile olan ilgisini teolojik konseptten çıkararak kendinde bir mesele olarak dili Mu'tezile açısından ele almaktır. Bu da akademisyenlerin ciddi bir dil felsefesi arka planıyla klasik dil literatürünü çalışmaları hatta yeri geldiğinde Mu'tezilî düşünürleri modern dönem dil filozoflarıyla karşı karşıya getirmeleridir.

8-Türkiye'deki Çalışmalarda Mu'tezile'nin Siyaset Düşüncesi

Mu'tezilî düşünürler siyaset konusunu küllî bir mesele olarak ele almadılar. İyimser bir ifadeyle genel anlamda siyasete dair ifadeler onların eserlerinde serpiştirilmiş olarak yer almaktadır. Onlar daha çok, imametın gerekliliği, hilafetin şartları, tarihsel olarak ortaya çıkan İslam halifelerine karşı tavrın belirlenmesi açısından konuya yaklaştılar.

Türkiye'de Mu'tezile'nin siyaset düşüncesi ile ilgili önemli bir literatür oluştuysa da bunlardan birkaçını değerlendirmeye çalışacağız. Bunlardan birincisi, Osman Aydınlı'nın *İmamet ve Siyaset* isimli eseridir. Aydınlı bu çalışmasında Mu'tezilî düşünürlerin imamet ve hilafetle ilgili temel tartışmalarını belirlemektedir. Buna göre tartışmalar daha üstünü varken daha düşük düzeyde birisini imam (devlet yöneticisi) olarak kabul edip etmeme, dört halifenin durumu, imamın nasıl seçileceği, imamda bulunması gereken koşullar ve bir imamın nasıl görevden el çektirileceği gibi konulardır. Yazar bu eserinde belli başlı tüm Mu'tezilî düşünürlerin bu sorunlar açısından yaklaşımını saptamaktadır. Bu düşünürlerin düşüncelerinin toplu olarak daha öncesinde bir eserde bulunmadığını dikkate aldığımızda onların görüşlerini sistematik olarak serdetmenin zorluğu anlaşılmaktadır. Yazar başarılı bir şekilde Mu'tezilî düşünürlerin imamete dair yaklaşımlarını ortaya koymaktadır. Daha da önemlisi, Mu'tezilî düşünürlerin söylemlerini dönemin iktidar ilişkileri çerçevesinde ele almakta, böylece söylem ile söylemin üretildiği tarihsel satıh arasındaki ilişkiyi çözümlenmektedir.⁴⁵

İkinci olarak üzerinde duracağımız eser Mahmut Ay'ın *Mu'tezile ve Siyaset* isimli çalışmasıdır. Mu'tezile'nin iktidarla olan ilişkisine yoğunlaşan M. Ay eserinde siyaset ve teolojinin hem siyasal iktidar hem de Mu'tezile tarafından nasıl iç içe olacak şekilde bir araya getirilip siyasal tavrın belirleyici ilkesi

45 Osman Aydınlı, *Mutezile'de İmamet ve Siyaset*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s.184 vd.

haline getirildiğini göstermektedir. Bu yüzden olacak ki Mu'tezile'nin muhalif yönüne dikkat çekmektedir.⁴⁶

Siyaset alanıyla ilgili üzerinde durabileceğimiz başka bir eser, Niyazi kahveci tarafından telif edilen *Mutezile İle Şi'a Arasında Siyasal Tartışma* isimli çalışmadır. Bu çalışmada ilk ve son halifenin imameti, imamet gerekliliği ve imamda aranan vasıflar Kâdi Abdülcebbâr ve Şerif Mürteza açısından ele alınmaktadır. Yazar bu eserinde iki düşünürün benzer ve farklı düşüncükleri yerleri saptamaktadır.⁴⁷ Bu bağlamda hazırlanmış bir diğer eser ise Veysi Ünverdi tarafından hazırlanan *İmâmiyye Şiasının İmâmet Anlayışının Eleştirisi Kâdi Abdülcebbâr Örneği* isimli çalışmadır. V. Ünverdi bu çalışmada Kadı Abdülcebbâr'ın imametle ilgili düşüncelerini imamın gerekliliği, imamın belirlenmesi, ilk dört halifenin durumu ve imamda aranan vasıflar açısından ele almaktadır.⁴⁸

Mu'tezile'nin siyaset alanındaki literatürünü ortaya koyan bu çalışmalar Mu'tezile'nin halifeler karşısındaki tavrını ve tarihsel/bireysel siyasî meseleler hakkındaki yaklaşımını önemli oranda saptamakla beraber çalışmaların bunlara ilaveten iki yönde ilerlemesi önerilebilir. Birincisi Mu'tezile hakkındaki bu literatür üzerinden Mu'tezile'nin siyaset teorisi üretilebilir. Teoriden söz ettiğimizde Mu'tezile'nin tek tek olaylar karşısında değil, küllî bir alan olarak siyaset alanının sorunları karşısında nasıl bir düşünceye sahip olduğunu ve bu düşüncenin bilgi, varlık ve ahlak gibi diğer alanlarda sahip olduğu anlayışla ne tür bir ilişkisinin olduğunu ya da bu konuda genelleştirilebilecek bir düşüncesinin olup olmadığını saptanmasından söz etmiş oluruz. Görünen o ki Mu'tezile mevzu bahis olduğunda, bunu yapmak zordur. Çünkü Fârâbî ve İbn Haldûn örneğinde olduğu gibi Mu'tezilî düşünürlerin, tüm siyasî olaylar için geçerli olabilecek bir siyaset teorisi ortaya koydukları sonucuna varmak zordur. Ancak unutmamak gerekir ki siyasî olayların çözümlenmesinde genel ilkelerin saptanmaması da farklı yaklaşım olarak kabul edilebilir. İkincisi, Mu'tezile araştırmacılarının söylem ve iktidar ilişkisi arasında kurdukları ilişkiye getirdikleri yorumlar üzerinden sadece Emevi ve Abbâsiler için değil genel anlamda bilgi-iktidar ilişkisini izah etmemize izin veren siyasete dair düşünceler üretilebilir.

9-Türkiye'deki Çalışmalarda Mu'tezile'nin Tarih Algısı

Diğer kelâm mezhepleri gibi Mu'tezile de ortaya çıktığı dönemden etkisini yitirinceye kadar siyasî kurumlarla ilişkili olmuştur. Kendi dönemindeki

46 Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2017, s. 98-162 vd.

47 Niyazi Kahveci, *Mutezile İle Şi'a Arasında Siyasal Tartışma*, Araştırma Yayınları, 2006.

48 Veysi Ünverdi, *İmâmiyye Şiasının İmâmet Anlayışının Eleştirisi Kâdi Abdülcebbâr Örneği*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2015.

siyasal kurumları desteklediği zamanlar olduğu gibi onların karşısında yer aldığı zamanlar da olmuş ve siyasî tavrına uygun olarak da geçmişi değerlendirmiştir.

Mu’tezile’nin geçmiş karşısındaki tavrı Türkiye’deki Mu’tezile çalışanlarının dikkatini çekmiş ve bu konuda eserler kaleme alınmıştır. Bunların bir kısmına Mu’tezile tarihi ve siyaset fasıllarında yer verdik. Daha özel olarak Mu’tezile’nin geçmişe karşı tavrını teorize etme iddiasını taşıyan iki eseri burada değerlendirebiliriz. Bunlardan Birincisi İ. Aycan ile M. Mahfuz Söylemez’in *İdeolojik Tarih Okumaları* isimli eserdir. Bu eserin içerisinde bir bölüm olarak yerini alan ve İrfan Aycan tarafından hazırlanan “Câhız ve Emevî Tarihine Mu’tezilî bir Yaklaşım” isimli başlık altında Câhız’ın emeviler hakkındaki aşırı sert tavrına yer verilmekte ve çalışmanın sonuna Câhız’ın *en-Nizâ ve’t-Tehâsüm fi mâ beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim* isimli eserinin tercümesi “Beni Ümeyye Risalesi” olarak eklenmektedir. İkincisi Osman Aydınli tarafından hazırlanan “Mu’tezile’nin Tarih Algısı” isimli makale çalışmasıdır. Aydınli bu makalesinde Mu’tezile’nin tarihsel olayları değerlendirirken eleştirel bir bakış açısı sergilemeyi esas aldığını savunmakta ve bu düşüncesini tarihsel verilerle desteklemektedir.⁴⁹

Bu ve buna benzer çalışmalar Mu’tezile’nin geçmişi değerlendirme yaklaşımının saptanmasında önemli bir işlev görmektedir. Ancak bu tür çalışmaların yanı sıra küllî bir mesele olarak tarihi ele alan ve Mu’tezile’nin tarihi anlama usulünü ortaya koyacak daha farklı çalışmalara da ihtiyaç vardır. Bu tür çalışmalarla Mu’tezile’nin tarihin anlamı ve amacı ile tarihsel gelişmeleri ve değişimleri yöneten yasalar gibi tarih felsefesine ait problemlere yönelik Mu’tezile’nin yaklaşımı saptanabilir.

10-Türkiye’deki Çalışmalarda Mu’tezile’nin Dini İlimlere İlişkin Tavrı

Mu’tezile için yapılması gereken ilk tanımlama onun dinî bir akım olmasıdır. Bu sebeple ilk ortaya çıktığı dönemden itibaren bu ekol Kur’an ayetlerini referans gösterme ve onları yorumlama konusunda pek mahir davranmıştır. Nitekim bu ekol içerisinde birçok müfessirin çıkmış olması ve bu müfessirlerin tefsir geleneğini ciddi olarak etkilemiş olması bu mahareti ortaya koymaktadır.

Mu’tezile’nin tefsir anlayışı tez çalışmalarına ve akademik makalelere çokça konu edilmiştir. Bunlardan birincisi Türkiye’deki üçüncü dönem Mu’tezile çalışmalarının ilklerinden kabul edilebilecek olan ve M. Said Şimşek tarafından hazırlanan *el-Câhız ve Eserlerindeki Kur’an ve Tefsirine Ait Görüşleri* isimli çalışmadır. Diğeri ise Mustafa Bilgin tarafından doktora çalışması ola-

49 Osman Aydınli, “Mu’tezile’nin Tarih Algısı”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 3/2 (2008), s. 88.

rak hazırlanan *Tefsirde Mu'tezile Ekolü* isimli çalışmadır. Yazar bu çalışmada Mu'tezile'nin beş ilkesini izah ettikten sonra müfessir olan Mu'tezili kişileri ele almakta, sonuç bölümünde ise onların ortak özelliklerine dikkat çekmektedir.⁵⁰

Bunların dışında Mustafa Öztürk'ün çalışmalarından söz etmek gerekir. Mustafa Öztürk *Kur'an'ın Mutezili Yorumu* isimli çalışmada Mu'tezile'nin ilâhî kelâm ile ilgili düşüncesini ve Mu'tezili müfessir Ebû Müslim el-İsfahânî'yi eksene alarak bu ekolün Kur'an'ı anlama yöntemlerini ele almaktadır. Yazar, bu eserinde Mu'tezile'nin tevhid ve adalet ilkesinin tefsirdeki izdüşümünü tespit etmekte olup el-İsfahânî'nin Kur'an ayetleri konusundaki farklı yorumlarını başarılı bir şekilde gözler önüne sermektedir. Yazara göre Mu'tezile, akli nassa hakem kılmaktaysa da onun bu tavrı aklın her türlü kayıttan bağımsız olarak işletildiği ve nassın akla kurban edildiği anlamına gelmemektedir.⁵¹

Bu konuyla ilgili üzerinde durmamız gereken eserlerden biri Abdulcelil Bilgin tarafından hazırlanmış olan *Kur'an'daki Deyimler ve Zemahşeri'nin Keşşafı* isimli eserdir. Kur'an'da geçen deyimlerin Zemahşeri tarafından yapılan yorumunu saptamayı hedefleyen A. Bilgin'i bu çalışmayı yapmaya sevk eden asıl saik Türkçe meallerde deyimlerin çoğu zaman litaral anlamıyla verilmiş olması sebebiyle ayetlerde geçen deyimlerin maksadının anlaşılmasındır. Bilgin bu çalışmada ilkin Kur'an'da geçen deymi, ardından Zemahşeri'nin yorumunu sonrasında ise Türkçe meallerde verilen tercüme getiren değerlendirmelerde ve önerilerde bulunmaktadır.⁵²

Tefsirle ilgili olarak üzerinde durmamız gereken diğer bir eser Ömer Pakişi tarafından telif edilen *Mu'tezile ve Yorum: Kadı Abdülcebbar Örneği* isimli eserdir. Pakişi bu eserinde Mu'tezile'nin usul-i hamse olarak ifade edilen tavid ve adalet ilkeleri çerçevesinde Kâdi Abdülcebbar'ın ayetlere nasıl yaklaştığını ve mecâzî olarak görülen ifadelerin onun tarafından nasıl yorumlandığını saptamaktadır. Ö. Pakişi bu çalışmada Kâdi'nin yorumlama tekniğinin usulünü ortaya çıkarma hedefi yerine kelâmın temel konuları ile ilgili ayetlerin nasıl yorumlandığını göstermektedir.⁵³

Mu'tezile'nin dinî metinler karşısındaki tavrının ayrıntıları Türkiye'de geç diyebileceğimiz bir dönemde (2000) anlaşıldı. Nitekim 1990 yılında Kamil Ça-

50 Mustafa Bilgin, *Tefsirde Mu'tezile Ekolü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1991, s. 253-254 vd.

51 Mustafa Öztürk, *Kur'an'ın Mu'tezili Yorumu, Ebû Müslim el-İsfahânî Örneği*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, s. 265-269.

52 Abdulcelil Bilgin, *Kur'an'daki Deyimler ve Zemahşeri'nin Keşşafı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2008, s. 58-59 vd.

53 Bk. Ömer Pakişi, *Mu'tezile ve Yorum: Kadı Abdülcebbar Örneği*, Ahenk Yayınları, Van, 2005, s. 11-17.

kın tarafından hazırlanan hadis alanıyla ilgili bir tezde Mu’tezile “kısmî hadis inkarcısı” olarak gösterilmektedir.⁵⁴ Mu’tezile’nin hadislere karşı tavrının Çakın’ın dediği gibi olmadığı hadis alanında yapılan çalışmalarla mümkün oldu. Mu’tezile’nin hadis alanıyla ilgili yaklaşımını ele alan Türkiye’deki araştırmacılar tarafından kaleme alınan iki çalışmadan söz edilebilir. Bunlardan birincisi Hüseyin Hansu’nun *Mu’tezile ve Hadis* isimli çalışmasıdır. Hansu bu çalışmasında Mu’tezile’nin hadis ve sünneti inkar ettiği şeklindeki iddianın doğru olmadığını sünnetin delil olması konusunda Mu’tezile’nin sünni mezheplerden bir farkının olmadığını, rivayetleri değerlendirme noktasında bazı noktalarda farklı bir tutumu sergilediğini ayrıntılarıyla ele almaktadır. Ona göre Mu’tezile’nin hadisleri değerlendirme tavrının daha sonra hadis şerhçiliğinin gelişmesinde katkısının olduğunu dikkate aldığımızda günümüzde de hadislerin eleştirel akıl tarafından yorumlanmasında pekâlâ katkısının olabileceğini göstermektedir.⁵⁵ İkincisi ise Hüseyin Akyüz’ün *el-Câhız’ın Hadis-Sünnet Anlayışı* isimli çalışmasıdır. Câhız’ın hadislerle ilgili tavrıyla ilgili söylenegelen olumsuz değerlendirmelerin yanlış olup olmadığını⁵⁶ ortaya koyma amacıyla Akyüz tarafından hazırlanan bu çalışmada Câhız’ın hadisleri yorumlama teknikleri saptanmaktadır. Yazarın bu konuda başarılı olduğunu söylemekle beraber, çalışmasının giriş kısmında literatür tartışmasını yapmamasını, kendinden önce bu konuyla ilgili yazılan eserleri ele almamasını eksiklik olarak addediyoruz.

Ehlinin bildiği üzere Mu’tezile’den Kâdi Abdülcebâr’ın ve Ebu Hüseyin el-Basrî’nin fıkıh usûlü ile ilgili eserleri bulunmaktadır. Doğal olarak bu eserler Mu’tezile’nin fıkıh düşüncesini çalışan araştırmacıların temel kaynakları olmuştur. Bu konuyla ilgili olarak Yüksel Macit’in *Mu’tezile’nin Fıkıh Usûlü Anlayışı* isimli eserini değerlendirebiliriz. Mu’tezile’nin fıkıh düşüncesinin adalet ilkesine dayandığını düşünen ve bu düşüncesini adalet, deliller, delalet çeşitleri ve teklif üzerinden ispatlamaya çalışan Y. Macit, Mu’tezile’de hukukun kaynağının adalet olduğunu, bu açıdan fıkıh usûlü anlayışının doğal hukukla uyduğunu belirlemektedir. Yazara göre hukuk felsefesinin metinlerini değerlendirdiğimizde günümüzde de bu ekolün düşüncelerinden istifade etmek mümkündür.⁵⁷

Y. Macit’in önerdiği gibi Mu’tezile üzerine yazılan eserlerde hukuk felsefesinin sorunlarına katkı yapacak şekilde Mu’tezililere ait düşüncelerinin gü-

54 Kamil Çakın, *İlk Hicri Asırlarda Hadis Etrafındaki Şüpheler ve Hadis İnkarcılığı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990, s. 122; Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 39.

55 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, Kitabiyat, Ankara, 2004, s. 320.

56 Hüseyin Akyüz, *El-Câhız’ın Hadis-Sünnet Anlayışı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014, s. 8.

57 Yüksel Macit, *Mu’tezilenin Fıkıh Usûlü Anlayışı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2000, 92-94.

nümüze davet edildiğini söylemek zordur. Ahlâkla ilişkili olarak değerlerin kaynağı ile ilgili Mu'tezile çalışmaları yapıldıysa da ahlak-hukuk ilişkisi, yasalara değer biçme olanağı veren ilkeler ve adil bir hukuk sisteminin temel gerekleri gibi hukuk felsefesinin onulmaz konuları Mu'tezile açısından tartışılmamıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Türkiye'deki Mu'tezile üzerine yapılan çalışmaların neredeyse tümünde, tarihin belli bir döneminde ortaya çıkan bu ekol ile ilgili tespitlerde bulunulmaktadır. Dolayısıyla bu ekolün doğuşu, bu ekol içerisinde yer alan düşünürlerin inanç, varlık, bilgi, ahlâk, dil, estetik, siyaset, tarih ve dini ilimlerle ilgili düşünceleri araştırmacılar tarafından saptanmak istenmiştir. Buradan hareketle hedefin tarihsel bir olguyu gün yüzüne çıkarmak olduğunu ve genellikle bilgi arkeolojisi yapıldığını söyleyebiliriz.

İnsanoğlunun tarihte benzer sorunlarla karşılaştığını dikkate aldığımızda biz insanları ilgilendiren ortak konuların tarihi süreçte ne tür araçlarla sorunlaştırıldığını görmenin yolu arkeolojiden başkası değildir. Ancak bunu söylerken, araştırma konusu geçmişte olsa bile asıl hedefin kendi sorunlarımız olduğunu gözden ırak tutmamak gerekir. Dolayısıyla yapılan arkeolojinin sonuçları günümüzdeki sorunların çözümüne katkısı olduğu ölçüde anlamlı ve önemlidir. Ne var ki geçmişi bütün detaylarıyla ortaya koymadan geçmişteki bir düşüncüyü günümüze taşımak ya da günümüz tartışmalarına konu yapmak da mümkün olmadığı gibi arkeolojik çalışmalarda detaylara inildikçe araştırma objesinin günümüzle bağlantısı da kesme durumuna gelebilmektedir.

Mu'tezile ile ilgili olarak konuştuğumuzda aynı fırsatlar ve sorunlar en açık haliyle karşımıza çıkmaktadır. Ekseriyeti otuz yıl gibi çok da uzun olmayan bir sürenin mahsulu olan Türkiye'deki Mu'tezile çalışmalarının niceliğini ve niteliğini düşündüğümüzde arkeolojik olarak Mu'tezile'ye dair söylenebilecek sözlerin önemli bir kısmı söylenmiştir. Ne var ki yapılan arkeolojinin günümüzle ilişkisinin kurulması ve günümüz sorunlarının çözümüne katkısı olacak şekilde konuların ele alınmasını dikkate aldığımızda Mu'tezile üzerine söylenecek çok daha fazla söz de bulunmaktadır.

Türkiye'deki araştırmacıların arkeolojik bakışın yanı sıra günümüzdeki sorunlar açısından Mu'tezile'ye yönelmeleri durumunda geçmişten günümüze doğrudan veya dolaylı olarak metinlerdeki birçok unsurun taşınabileceğini/davet edilebileceğini ve yukarıda söz edilen tüm alanlardaki (bilgi, ahlâk, dil, siyaset, estetik vb.) sorunlarımızın ele alınmasında katkısının olabileceğini tahmin edebiliriz. Böyle bir çalışma üslubu, tüm araştırmacıların

eserlerinin bu gaye ile plânlanması gerektiği anlamına gelmez. Mu’tezile ilgili çalışmaları ikiye ayırabiliriz: Birincisi tarihsel bir olgunun tüm detaylarıyla (günümüzle ilişkisinin olup olmadığına bakılmaksızın) ele alındığı arkeoloji çalışmaları. İkincisi hem Mu’tezili metinlerden hem de arkeoloji çalışmalardan hareketle günümüze dair bir söylemin oluşturulduğu çalışmalar. Birinci grup çalışma olmadan ikincisi yapılamadığından her ikisi de eşit derecede önemlidir ve aciliyet kesb etmektedir. Ancak demem o ki, Mu’tezile’nin birikimini farklı açılardan ele alan ve Mu’tezile’yi tarihsel bir olgu olarak ele alan çalışmalar yeterince yapılmasına karşın, bu birikimi, günümüzdeki tartışmalara katkı yapmak üzere insanların istifadesine sunacak tarzda değerlendiren çalışmalar oldukça azdır.

Bu çalışmanın ilk kısımlarında vurgulandığı gibi Türkiye’deki Mu’tezile çalışmalarının son döneminde bu ekole yaklaşım onun bir inanç sistemi olduğu yönündedir. Bu yaklaşımdan dolayı çoğu akademik çalışmada işlenen konu ne olursa olsun konunun mutlaka teolojik arka plânı soruşturulmakta böylece konu bir bütün olarak okuyucuya verilmek istenmektedir. Bu yaklaşım ve yöntem haddi zatında yanlış değildir. Ancak böyle yapıldığında bilgi, varlık ve ahlak ve dil gibi alanlarda Mu’tezile’yi günümüze davet etmek ve tartışılan sorunların bir paydaşı yapmak da zordur. Çünkü bu alanların ayrı bir mesele olarak işlenmesine imkân kalmamaktadır. Söz gelimi Mu’tezile’nin dil üzerine ürettikleri birikimi ele alırken konuyu her bir seferinde “halku’l-Kur’an” problemiyle ilişkili kılmak ve teolojik arka plânı arz etmek dilin kendisini tartışmayı gölgede bırakmak anlamına gelmektedir. Oysa tüm çalışmalarda olmasa da en azından bir kısmında şahid alanın müstakil bir mesele olarak ele alınması gereklidir. Esasında Mu’tezili metinlerde şahid alanın gâib alandan ayrı olarak ele alınmış olması bu fırsatı vermektedir. Böyle yapıldığı takdirde Mu’tezile sadece inanç sistemi/teoloji olarak değil aynı zamanda bir felsefe ekolu olarak felsefi sorunlara katkı sağlayabilecektir. Böyle bir yaklaşım tam da İzmirli, Yaltkaya ve Ülken’in bu ekolü felsefe çerçevesinde görmelerinin bir sonraki adımı olarak görülebilir. Çünkü onların Mu’tezile’ye yaklaşımı bu şekilde ayrıntıya kavuşturulmuş olur. O açıdan bu makalenin bir sonucu olarak Mu’tezile’ye yaklaşım açısından Türkiye’deki ilk dönem aydınlarının yaklaşımının entelektüel hayatımıza daha fazla katkı sağlayacak konumda olduğunu düşünüyorum.

Türkiye’deki Mu’tezile literatürünü amaç açısından değerlendirdikten sonra Mu’tezile literatürünü oluşturan araştırmacıların kaynaklarını değerlendirmekle yöntem konusuna geçebiliriz. Ele aldığımız eserlerin kaynakları tahmin edildiği üzere, başta Mu’tezili düşünürlerin kendi eserleri olmak üzere diğer klasik kaynaklar, diğer Müslüman ülkelerdeki araştırmacıların eserleri ve Batı’da hazırlanan çalışmalardır. Cumhuriyet’in ilk yıllarında Mu’tezi-

le üzerine yazılan çalışmalar hazırlanırken, Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal* eseri ile Fahreddin er-Râzî'nin *el-Muhassâl*'ı başta olmak üzere Eş'ârî düşünürlerin eserleri Mu'tezile'yi anlamamanın temel kaynaklarıydı. Nadirde olsa Batılı kaynaklar da kullanılıyordu.⁵⁸ Bu dönemde Mu'tezili düşünürlerden sadece Câhız'ın eserleri Türkiye'de bulunuyordu. Ancak bu eserlere başvurulduğuna dair bir kanıt yok elimizde.

İkinci döneme gelindiğinde Mu'tezile çalışmalarına kaynaklık eden eserlerin ziyadesiyle arttığını görmek mümkündür. Nitekim Kemâl Işık'ın doktora tezinden hareketle hem Batılı hem de İslam dünyasından kaynaklarının kullanıldığı görülmektedir. Mu'tezili düşünürlerin eserlerinden ise Câhız ve Hayyât'ın eserleri kullanılmıştır. Kâdî Abdülcebbar'ın 1960'lı yıllarda tahkik edildiğini düşündüğümüzde *el-Muğnî*'nin kullanılmamış olması anlaşılır olmaktadır.

1960'lı yıllardan sonra ciddi sayıda Mu'tezili kaynak tahkik edilmeye başlanmıştır. Kâdî Abdülcebbar, İbn Metteveyh, Nisâbü'rî, Ebû Hüseyin el-Basrî, İbnü'l-Melâhimî ve en-Neccâr'ın eserleri bu dönemde tahkik edilmiştir. Haliyle bu durum, Türkiye'deki Mu'tezile çalışmalarının da buna uygun olarak hem konularını hem de kaynaklarını değiştirmiştir. Özellikle Kâdî Abdülcebbar'ın eserlerinin en temel kaynak haline geldiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. İbn Metteveyh ve İbnü'l-Melahimî'nin eserleri ile Ebu Hüseyin el-Basrî'nin *Tasaffihu'l-Edille*'sinin henüz yeterince Türkiye'deki Mu'tezile araştırmacılarının ilgisini çekmediğini söylemek mümkündür. Türkiye'deki Mu'tezile araştırmacılarının eserlerinde Arapça ve Türkçe dili dışında yazılan çalışmaların kaynak olarak kullanılması sınırlı olmuştur.

Türkiye'de Mu'tezile üzerine yapılan çalışmalarda Türkiye'de yapılan çalışmaların yeterince kaynak gösterildiğini, referans olarak gösterildiğini veya değerlendirildiğini söylemek güç. Tümünde olmasa bile aynı ya da benzer konuyu çalışan araştırmacıların çalışmaları göz ardı edilerek konular ele alınmaktadır. Bunun açık göstergesi çoğu eserlerin giriş bölümünde literatür tartışmasının yapılmamış olması ve benzer konuları ele alan çalışmaların değerlendirilmemesidir.

Türkiye'de Mu'tezile üzerine çalışan araştırmacılar karşılaştırma yöntemini pek tercih etmeseler de bu yöntemi izlediklerinde ise karşılaştırmanın genellikle Eş'arilik, Matüridilik ya da bu ekollere mensup düşünürlerle yapıldığı görülmektedir. Buradan hareketle Mu'tezile'nin kelâm paradigması içinde kıyaslandığını söyleyebiliriz. Mu'tezile'nin kelâmî alan dışındaki ekol ve şahıslarla karşılaştırılması sadece birkaç çalışmada yapılmıştır. Bunlardan

58 Yalıtıkaya, "Mutezile ve Hüsn ve Kubh", s. 106.

birisinde Kâdî Abülcebbâr ve Fârâbi karşılaştırılmaktadır.⁵⁹ Bu çalışmanın da kelam bilim dalında değil İslam felsefesi bilim dalında hazırlandığını söyleyelim. Başka bir çalışma ise Ömer Ali Yıldırım'ın "Ma'dûm ve Mümkün: Mûtezile'nin 'Ma'dûm' ve İbn Sinâ'nın 'Mümkün' Kavramı Üzerine Değerlendirmeler", isimli makalesidir.⁶⁰ Karşılaştırmalar kelâm alanı içinde sınırlı kaldığı için genel olarak kelâmî bakışın özel olarak da Mu'tezilî bakışın tam olarak ne anlama geldiği ortaya çıkmamaktadır. Bu sebeple Mu'tezile'nin ya da bu ekole mensup bir düşünürün düşüncesinin Meşşâî, İshrâkî ve tasavvufî bakışla ya da bu ekollerin önemli temsilcileriyle karşılaştırılması önem arz etmektedir. Böyle yapıldığı takdirde hem İslam düşüncesindeki önemli paradigmalardan birbirleriyle ilişkisi hem de Mu'tezile'nin özgünlüğü anlaşılacaktır. Söz gelimi, İbn Arabî'nin ayan-ı sâbite kavramının Mu'tezile'nin yokluk hakkındaki düşüncesine dayandığı Afifi'nin Mu'tezile ile İbn Arabî'yi karşılaştırmasıyla mümkün olabilmiştir.⁶¹ Aynı şekilde İbn Sinâ'yı özgün kılan düşüncelerinden biri olan varlık-mahiyet ayrımının kelâmî ve Mu'tezilî kaynakları bu yöndeki karşılaştırmalarla mümkün olmuştur.⁶²

İslam felsefecileriyle kıyaslama konusunda söz konusu olan eksikliğin bir benzeri Antik Yunan ve Helen kültürleriyle Mu'tezile arasındaki ilişki için de geçerlidir. Mu'tezilî düşünürlerin bu iki kültürden istifade etmeleri açık bir şekilde anlaşılmaktadır. İlk dönem Mu'tezile'nin fizik ve ahlâk tartışmalarında bu etkiyi açıkça görmek mümkündür. Mu'tezile'yi değerlendiren *Makâlât* sahiplerinin onları doğa filozoflarıyla ilişkilendirmesi bu etkiyi gözler önüne sermektedir. Söz gelimi Câhız'ın *el-Hayevân* isimli eserinde en çok ismini andığı kişinin Aristoteles olması, Galen'nin isminin de hatırı sayılır sayıda zikredilmesi makâlât sahiplerini haklı çıkarmaktadır. Ne yazık ki bu açıklık Türkiye'deki Mu'tezile çalışanları tarafından pek de dikkate alınmamaktadır. Bu kültüre ait eserlere nadiren referans gösterilmesi bunun bir göstergesidir.

Son olarak önemine binaen Mu'tezile-Karaî ilişkisini tekrar vurgulamak istiyoruz. Mu'tezile'nin Karaîler üzerindeki etkisi özgün bir çalışma alanı olarak durmaktadır. Batı'da bu yönde yapılmış hatırı sayılır çalışmalar yapılmıştır. Bu konunun yeterince çalışılması Mu'tezile'nin Yahudi düşüncesi üzerinde ne derece etkili ya da onlara ilişkisinin olduğunu gösterecektir.

59 Ocak, *İslam Felsefesinde İnsanın Özgürlüğü Problemi*.

60 Ömer Ali Yıldırım, "Ma'dûm ve Mümkün: Mûtezile'nin "Ma'dûm" ve İbn Sinâ'nın "Mümkün" Kavramı Üzerine Değerlendirmeler", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 30 (2013), s. 81-107.

61 Ebu'l-Alâ Afifi, "Mutezile'nin Ma'dum Nazariyesiyle İbn Arabî'nin A'yan-ı Sâbite Nazariyesinin Karşılaştırılması" çev. Ekrem Demirli, *Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen-Ek-i* içinde, ed. Recep Alpyağlı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2014.

62 Bk. Robert Wisnovsky, *İbn Sinâ'nın Metafizikî Kaynakları ve Gelişimi*, çev. İbrahim Halil Üçer, Klasik Yayınları, İstanbul, 2010, s.187-233.

Kaynakça

a) Mu'tezile Tarihi ve Şahsiyetleriyle İlgili Eserler

- Akın, Murat, "Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Ayrılmasına Etki Eden Sebepler", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2 (2013), s. 271-295.
- Akın, Murat, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2013.
- Akoğlu, Muharrem, "Entelektüel Mu'tezile'de Bedevi Etki", *Bilimname: Düşünce Platformu*, 20 (2011), s. 7-24.
- Akoğlu, Muharrem, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2008.
- Akoğlu, Muharrem, *Mihne Hadiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2001.
- Akoğlu, Muharrem, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Arslan, Hulusi, *Kelâmî Açından Şia-Mutezile İlişkisi (Şerif Murtaza Örneği)*, Nehir Yayın Evi, Malatya, 2007.
- Ateş, Orhan, "İbâdî Bilgin Ebî Hazer Yağla b. Ziltâf el-Vesyânî'nin Mu'tezile Reddiyesi", *İslâmî İlimler Dergisi*, 10/1 (2015), s. 133-147
- Ateş, Orhan, "İbâdî Fikirlerin Oluşumunda Mu'tezile'nin Rolü", *İslâmî İlimler Dergisi*, 10/1 (2015), s. 85-109.
- Ateş, Orhan, "İzkevi'ye Göre Mu'tezile Fırkaları ve Görüşleri", *İslâmî İlimler Dergisi*, 10/1 (2015), s. 35-56.
- Aycan, İrfan, "Câhız ve Emevî Tarihine Mutezilî Bir Yaklaşım", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37 (1996), s. 285-308.
- Aydınlı, Osman, "Bağdat Mutezilesi'nin İslam Bilim ve Düşüncesine Katkıları", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, 2011, II, s. 187-200.
- Aydınlı, Osman, "Dırar b. Amr ve Mu'tezile'nin Teşekkül Sürecindeki Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (1999), s. 661-689.
- Aydınlı, Osman, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci: Mutezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*, Ankara okulu Yayınları, Ankara, 2001.
- Aydınlı, Osman, "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Marife, Mu'tezile Özel Sayısı*, 3/2 (2003), 27-54.
- Aydınlı, Osman, *Akılci Din Söylemi*, Hitit Kitap Yayınevi, Ankara, 2010.
- Bozkurt, Nahide, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002.
- Çelebi, İlyas, "Kadı Abdülcebâr, Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı", 5 (2015), s. 467-490.
- Çelebi, İlyas, "Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (2004), s. 3-24.
- Dalkılıç, Mehmet, "İbn Hazm Perspektifinden Endülüs'te Mu'tezile", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (2004), s. 75-118.
- Dalkılıç, Mehmet, "Kâdî Abdülcebâr'a Göre Seneviyye ve Ekolleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (2003), s. 159-180.
- Danışman, Nafiz, *Kelam İlmine Giriş ve Mu'tezile Mütekellimlerinden Amr b. Bahrîl Cahiz'in Kitaplarından seçmeler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1955.
- Demir, Osman, "Bağdat Mutezilesi Kelamcıları ve Dönemin Fikri ve Siyasi Yapılanmasına Olan Etkileri", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, II, s. 201-217.

- Demirci, Mustafa, "Mu'tezile'nin İslam Medeniyetine Katkıları", Marife, Mu'tezile Özel Sayısı, 3/2 (2003), 109-130.
- Erdem, Mustafa, "Câhız ve "el-Muhtar fi'r-Redd ala'n-Nasara" İsimli Risâlesi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 31 (1989), s. 454-473.
- Erdemci, Cemalettin, "İbn Metteveyh ve et-Tezkire fi Ahkami'l-Cevâhir ve'l-A'râz Adlı Eseri Üzerine", İslâmî İlimler Dergisi, 4/1-2 (2009), s. 185-198.
- Erkol, Ahmet, "İslam Kültür Mirasının İnşasında Erken Dönem Mu'tezile Kelamcılarında Cahız'ın Kelami Değerlendirmeleri", e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, 2/3 (2010), s. 3-15.
- Gökalp, Yusuf, "6 / 12. Yüzyıl Yemen Zeydi Düşüncesi'nin Şekillenmesinde Mutezile'nin Etkisi", e-Makâlât Mezhep Araştırmaları, 7/1 (2014), s. 87-128.
- Günaltay, M. Şemsettin ve İrfan Bayın, Kelâm Atomculuğu ve Kaynağı Sorunu, Fecr Yayınları, İstanbul, 2008.
- Güneş, Kamil, "Şii Kaynaklarda Şia (İmamiyye) ile Mu'tezile Arasında İttifak ya da İhtilaf Edilen Bazı Kelami Meseleler Üzerine", Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası, 1/2 (2004), s. 183-202.
- Gözeler, Esra, "Zemahşerî Araştırmaları: Bir Literatür İncelemesi" Kelâm Araştırmaları Dergisi, 14/1 (2016), 84-101.
- Hansu, Hüseyin, "Mu'tezile Araştırmalarında Kaynak Probelemi", Marife, Mu'tezile Özel Sayısı, 3/2 (2003), 55-72.
- İlhan, Avni, "Sümâme b. Eşres", Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5 (1989), s. 45-60.
- İşık, Kemal, "Mutezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl b. Atâ ve Büyük Günah Meselesi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 29 (1981), s. 337-357.
- İşık, Kemal, "Nazzâm ve Düşünceleri", İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi], 3 (1977), s. 101-113.
- İşık, Kemal, Mu'tezile'nin Doğuşu Ve Kelami Görüşleri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967.
- K. Arpağuş, Hatice, "Bağdat Mutezile Ekolü: Kabi Örneği", İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008, 2 (2011), s. 157-185.
- K. Arpağuş, Hatice, "Bağdat Mutezile Ekolü: Kabi Örneği", İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 2011, II, 157-185.
- Kara, Seyfullah, "Türkiye Selçukluları Döneminde Anadolu'da Mutezile Ekolünün Varlığı", Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, 1/2 (2012), s. 1-13.
- Karadaş, Cafer, "Mu'tezile Kelâm Okulunun Oluşum ve Gelişim Süreci", Marife, 3/2 (2003), 7-26.
- Koçoğlu, Kıyasettin, "İmam Mâtürîdî'nin Mutezile Algısı", Milet ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, 7/2 (2010), s. 241-276.
- Koçoğlu, Kıyasettin, Mâtürîdî'nin Mutezile'ye Bakışı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.
- Koçyiğit, Talât, "Cehmiyye (Mutezile) de Akılcılık", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 16 (1968), s. 103-122.
- Koloğlu, Orhan Ş., Mu'tezile'nin Felsefe Eleştirisi: Harezmi Mutezili İbnü'l-Melâhîmi'nin Felsefeye Reddiyesi, Emin Yayınları, Bursa, 2010.
- Koloğlu, Orhan Şener, "Kâdı Abdülcebbar'a Göre İmâmiyye Fırkaları: Mutezili Makâlât'tan Bir Kesit", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 12:2 (2003), s. 203-255.

- Koloğlu, Orhan Şener, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011.
- Köse, Mustafa, *Mutezile'de Entellektüel Düşünce Cahız*, Endülüs Yayınları, İstanbul, 2017.
- Musahan, Ali Yıldız, "Mâveraünnehir Bölgesinde Mütezile-Mâtürîdi Etkileşimi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/1 (2015), s. 185-220.
- Musahanov, Yulduş, *Maturidi'nin Mu'tezile Eleştirisi (Ebu'l-Kasım el-Ka'bi el-Belhî Bağlamında)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
- Özarslan, Selim, "Mu'tezile : Basra ve Bağdat Mu'tezilileri ve Başlıca Görüşleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (2003), s. 161-181.
- Özdemir, Metin, "Kadı Abdülcebbâr ve Kelâmî Görüşleri", *Doğu'dan Batı'ya Düşünce'nin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı*, 2015, V, s. 491-518.
- Sinanoğlu, Abdulhamit, "Selçuklular Döneminde Mezhep Mücadeleleri Arasında Mu'tezile'nin Konumu", *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu*, 2013, II, s. 283-298.
- Süt, Abdulnasır, *Basra ve Mu'tezile*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2016.
- Şeşen, Ramazan, "Cahiz'in Eserlerinin İstanbul Kütüphanelerindeki Yazma Nüshaları ve Bunlar Hakkında Bazı Yeni Malzemeler", *Şarkiyat Mecmuası*, 6 (1966), s. 113-134.
- Şık, İsmail, "Eş'ari'nin Mutezile'den Ayrılmasının Nedenleri Üzerine Bir Deneme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1 (2004), s. 283-310.
- Taşcı, Özcan, *Son Mu'tezile Kelamcısı Takıyyüddin Necranî*, Sentez Yayıncılık, Bursa, 2013.
- Uyar, Mazlum, "Akla Dayalı Şi'i Kelâmının Oluşmasında Mu'tezile'nin Rolü ve Şeyh Müfid", *İslâmî Araştırmalar*, 13/1 (2000), s. 101-112.
- Ümit, Mehmet, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, Zeyd b. Ali'den Kasım er-Ressi'nin Ölümüne Kadar, İSAM Yayınları, 2010.
- Yıldırım Ramazan, *Mu'tezile'nin Kelâmî Polemikleri Hâkim el-Cüşemî Örneği*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2012.
- Yıldırım, Arif, "Allah Rızası İçin Yapılmayan İyiliklerin İbâdet Sayılacağını Savunan Ashâb-ı Tâat ve Ebu'l-Hüzeyl'in Görüşü Hakkında Tartışmalar", *EKEV Akademi Dergisi* 1:4 (1999), s. 75-91.
- Yıldız, Metin, *İbn Metteveyh'in Kozmoloji Anlayışı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2015.
- Yurdağür, Metin, "Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kâdi Abdülcebbâr Hayatı ve Eserleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1986), s. 117-136.
- [Yaltkaya], Mehmed Şerafeddin "Kaderiye yahut Mutezile", *Darulfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 4/15 (1930), s. 1-21.

b) Mu'tezile'nin İnanç Esaslarıyla İlgili Çalışmalar

- Aktepe, Orhan, "Mutezile ve Ehl-i Sünnet'e Göre Va'd ve Vaid İlkesi", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (2011), s. 157-178.
- Alper, Hülya, "Matürîdi'nin Mutezile Eleştirisi: Tanrı En İyiyi Yaratmak Zorunda mıdır?" *Büyük Türk Bilgini İmam Matürîdi ve Matürîdilik - Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı-*, 2012, s. 207-214.
- Altıntaş, Ramazan, "Kâdi Abdülcebbâr'ın (Ö. 415/1024) Sem'iyâtle İlgili Bazı Görüşleri", *Bilimname*, 2/4 (2004) s. 59-79.

- Ardoğan, Recep, "Mu'tezile'ye Göre Allah'a İman Konusunda Aklın Gücü ve Sorumluluğu", *Marife, Mu'tezile Özel Sayısı*, 3/2 (2003), 293-314.
- Arslan, Hulusi, "Kadı Abdülcebbar'ın Hristiyan İlahiyatına Yönelttiği Teolojik Eleştirileri", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (2010), s. 12-44.
- Arslan, Hulusi, "Kadı Abdülcebbar'ın Hristiyan İlahiyatına Yönelttiği Teolojik Eleştirileri" *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (2010), s. 12-44.
- Aytepe, Mahsum, *Kadı Abdülcebbar'da Lütf Teorisi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014.
- Bardakçı, Safa, "Kâdi Abdülcebbar'ın İnşikâk-ı Kamer Görüşü", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (2009), s. 153-177.
- Bardakçı, Sefa, "Kâdi Abdülcebbar'da Allah Teâlâ'yı Bilme ve Taklidi İman", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/11 (2010), s. 103-114.
- Barlak, Muzaffer, *Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvet: Bâkullâni ve Kâdi Abdülcebbar Örneği* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2013.
- Bulut, Halil İbrahim, "Ehl-i Sünnet ve Mûtezileye Göre Peygamberliği İspat Eden Delillerin Sosyo-Kültürel Boyutu", *Usûl: İslâm Araştırmaları*, 2 (2004), s. 55-76.
- Çelebi, İlyas, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2002.
- Çınar, Mahmut, "Karşılaştırmalı Akâid Okumaları: Cuveynî-Kadı Abdülcebbar Örneği", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 11/1 (2013), s. 533-556.
- Demir, Abdullah, "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye göre mukallidin imanı", *Diyanet İlmî Dergi*, 44:2 (2008), s. 27-50.
- Karaağaç, Hilm, "Kaderiyye/Mu'tezile'nin Mecûsilikle İthamının Teolojik Arkaplanı", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 13/1 (2015), s. 191-212.
- Koloğlu, Orhan Ş., "Mutezile Kelâmında Yeniden Yaratma (İ'ade)", *Usûl: İslâm Araştırmaları*, 9 (2008), s. 7-40.
- Koloğlu, Orhan Şener, "Fena: Son Dönem Mutezilesinde Teklifin Sonlandırılması Üzerine Tartışmalar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1 (2009), s. 425-471.
- Maraz, Hüseyin, "Mu'tezile'nin "el-Menzile Beyne'l-Menzileteyn" Savunusu ve Doğuşu ile İlişkisi", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 14/1 (2016), s. 1-33.
- Mavil, Kılıç Aslan, "Bir Mu'tezile-Mâtüridiyye Tartışması -Rüyetullah", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/2 (2014), s. 449-478.
- Narol, Süleyman, "Fahreddin Razi ve Kadı Abdülcebbar'ın Şefaât Konusundaki Ayetlere Yaklaşımı ve Değerlendirilmesi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/26 (2015), s. 125-144.
- Önal, Recep, "İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (2015), s. 121-146.
- Özdemir, Metin, "Mutezile'nin Nübüvvet Müdafası", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 5/1 (2007), s. 47-64.
- Özler, Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde Tevhit*, Nün Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Türcan, Galip, "Kelâmî Paradigmanın Güçlüğü: Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Kelâmında Hidayet ve Dalalet Kavramlarının Anlaşılması", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (2012), s. 269-285.
- Türkmen, Hasan, *Mu'tezile'de Kelamullah ve Mahiyeti* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

- Ünverdi, Veysi, "Ebu'l-Muîn en-Nesefî ve Kadı Abdülcabbar'a Göre İmanda Taklîdin Geçerliliği", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 12/1 (2014), s. 207-234.
- Ünverdi, Veysi, "Kadı Abdülcabbar'da Allah'ın İradesinin Sınırlandırılması", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/5 (2012), s. 107-126.
- Ünverdi, Veysi, "Mu'tezile'de Peygamberlerin İsmeti", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 15:1 (2015), s. 71-111.
- Yavuz, Salih Sabri, "Ehl-i Sünnet ve Mutezile Bağlamında Doğruluk Ölçüsü Olarak Keramet", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 3/1 (2005), s. 91-116.

c) Mu'tezile'nin Varlık Görüşüyle İlgili Eserler

- Bayraktar, Mehmet - Mehmet Vural, "Cahız ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (2012), s. 117-126.
- Bulut, Halil İbrahim, "Mu'tezile Mezhebinde Nedensellik Tartışmaları", *Marife, Mu'tezile Özel Sayısı*, 3/2 (2003), 275-292.
- Cengiz, Yunus, "Nazzâm'ın Düşüncesinde Tanrı, Doğa ve İnsan", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı*, 2015, V, 573-604.
- Cengiz, Yunus, "Nazzâm'ın Doğa Felsefesinde İ'timâd Hareketi: Ne'liği ve İşlevi, Mîlel ve Nihal: İnanç, Kültür, ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi", 11/1 (2014), s. 143-168.
- Demir, Osman, "Determinizm ve Okasyonizm Arasında: Mu'tezile'de Tevlid Düşüncesi ve Ehl-i Sünnetin Eleştirisi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36/1 (2009), s. 63-82.
- Güdekli, Hayrettin Nebi, "Basra Mu'tezilesi ve Eş'arîlik Açısından Klasik Dönem Kelâmında Süreklilik Problemi", *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri*, 2015, I, s. 429-437.
- Holoğlu, Yasemin - Yusuf Şevki Yavuz, "Câhız'da Tabiat Felsefesi", *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı -IV (İlahiyat)* Kütahya, 2015, s. 87-101.
- Koloğlu, Orhan Şener, "Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin Ahvâl Teorisi Üzerine Bazı Mülahazalar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/2 (2007), s. 195-214.
- Sarıkavak, Kazım, "Mutezile'de Zaman", *Felsefe Dünyası*, 32 (2000), s. 5-22.
- Yıldırım, Ömer Ali, "Ma'dûm ve Mümkün: Mütezile'nin "Ma'dûm" ve İbn Sinâ'nın "Mümkün" Kavramı Üzerine Değerlendirmeler", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 30 (2013), s. 81-107.

d) Mu'tezile'nin Bilgi Düşüncesiyle İlgili Eserler

- Aslan, İbrahim, "Mutezile Kelamında Düşünce (Nazar)-Bilgi İlişkisi -Kadı Abdülcebbar Örneği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51/1 (2010), s. 151-176.
- Aslan, İbrahim, *Kadı Abdülcebbar'a Göre Dinin Akli ve Ahlakî Savunusu*, OTTO Yayınları, Ankara, 2014.
- Aydın, Osman, "Mu'tezile Akılcılığı ve Modernist Düşüncedeki İzleri/Yansımaları", *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi*, 25 (2012), s. 39-49.
- Baktır, Mehmet, "Cahız'ın Bilgi Anlayışı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (2012), s. 107-128.
- Bebek, Adil, "İmam Matürîdi ve Kadı Abdülcebbar'a Göre Haber-i Vahidin Epistemolojik Değeri", *Kelâmda Bilgi Problemi: Bildiriler*, 2003, s. 47-52.
- Cengiz, Yunus, "Kadı Abdülcebbar'ın Bilgi Sisteminde Algı-Akıl İlişkisi", *Mukaddime*, 2 (2010), s. 1-22.

- Çubukçu, İbrahim Agâh, "Akılcılık ve Nakilcilik", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]*, 3 (1977), s. 43-48.
- Çubukçu, İbrahim Agâh, "Mutezile ve Akıl Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (1964), s. 51-61.
- Güdekli, Ayşenur, "Cüveynî'nin Mu'tezile Usulüne Eleştirisi", *Uluslararası İmam Eş'ari ve Eş'arilik Sempozyumu Bildirileri*, 2015, II, s. 397-410.
- Güneş, Kamil, "Mu'tezilî Düşünce'de Aklın Nakilden Önce Gelmesi Meselesi Üzerine (Kâdi Abdülcebbar Örneği)", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası*, 1:1 (2004), s. 135-162.
- Memiş, Murat, *Kâdi Abdülcebbar'da Bilgi Problemi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007.
- Özervarlı, M. Sait, "Mu'tezile Akılcılığı", *II. Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı*, İstanbul, 1997, s. 101-107.
- Taşcı, Özcan, *Son Mu'tezile Kelamcısı Takiyyüddin Necranî*, Sentez Yayıncılık, Bursa, 2013.
- Taşcı, Özcan, *Takiyyüddin Necranî'nin Mu'tezile Bilgi Teorisindeki Yeri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.
- Taşcı, Özcan, "Takiyyüddin Necranî'nin Mu'tezile Bilgi Teorisindeki Yeri ve Önemi", *Dinî Araştırmalar*, 8/22 (2005), s. 171-192.
- Yakupoglu, Kenan, "Mu'tezile'de Bilginin Kaynağı ve Değeri", *Marife, Mu'tezile Özel Sayısı*, 3/2 (2003), 315-330.

e) Mu'tezile'nin Ahlak Düşüncesiyle İlgili Eserler

- Akdoğan, Bayram, "Câhiz ve Mûsikînin Tesiri Hakkında Makalesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42 (2001), s. 247-256.
- Arslan, Hulusi, "Ahlâkî Değerlerin Nesneliliği ve Öznelliği Açısından Mutezile ve Eş'arilik", *Hikmet Yurdu*, 9/17 (2016), s. 9-19.
- Arslan, Hulusi, "Yaratma ve Gâyelilik Bağlamında Mutezilenin Fayda Teorisi", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 14/2 (2016), s. 343-360.
- Arslan, Hulusi, *Mu'tezile'ye Göre İyilik Ve Kötülük (Husn ve Kubh) Problemi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2000.
- Aydın, Osman, "İlk Mu'tezile'nin Özgür İrade Söylemi: Amr b. Ubeyd ve Kader Anlayışı", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (2002), s. 127-146.
- Bağcı, H. Musa, "el-Buharî'nin Kader Konusunda Mu'tezile İle Münakaşaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46/1 (2005), s. 21-42.
- Bozkurt, Mustafa, "Kadı Abdülcebbar'ın Teklif Anlayışı", *Dinî Araştırmalar*, 9/26 (2006), s. 211-232.
- Can, Şefik, "Mutezile'nin Kader İnancına Karşı, Hz. Mevlana'nın Görüşü ve Bugünkü Mevlevilik", X. Millî Mevlânâ Kongresi, 2-3 Mayıs 2002_[Selçuk Üniversitesi], 1 (2002), s. 13-21.
- Cengiz, Yunus, *Doğa ve Öznellik Câhiz'in Ahlâk Düşüncesi*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2015.
- Cengiz, Yunus, "Kadı Abdülcebbar'da Eylem Süreci", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı*, 2015, V, 519-542.
- Cengiz, Yunus, "Kelami Metinlerin Güncelleştirilmesinde Bir İmkân Olarak "Eylem Teorisi": Kadı Abdülcebbar Örneği", *Dinî ve Felsefî Metinler: Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama*, 2012, II, s. 781-804.

- Cengiz, Yunus, *Mu'tezile'de Eylem Teorisi -Kadı Abdülcebbar Örneği*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Çetin, Maksut, "Mu'tezile'nin Adalet Anlayışı ve Sosyo-Politik Nedenleri", *EKEV Akademi Dergisi*, 17/57 (2013), s. 395-420.
- Görgün, Tahsin, "Hüsün-Kubuh Meselesi: Kadı Abdülcebbar'ın Yaklaşım Şeklinin Tahlili Bir Tasviri veya Toplumsal Varlığı Sürdürmenin Ma'kul Yolları Üzerine Bir Araştırma", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 5 (2001), s. 59-108.
- Gündoğar, Hamdi, "Ebu'l-Muin en-Nesefi'nin İnsan Fiilleri Probleminde Mutezile'ye Yöneltilmiş Bazı Eleştiriler", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (2011), s. 199-214.
- Gündoğar, Hamdi, "Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/2 (2004), s. 205-218.
- Kazanç, Fethi Kerim, "Mu'tezile Kelam Sisteminde Ahlak Tasavvuru: Kâdi Abdülcebbar Ekseninde Bir Değerlendirme" *İslami Araştırmalar*, 27/3 (2016), s. 280-310.
- Kazanç, Fethi Kerim, "Mu'tezile'nin Ahlak Sisteminde Bilgi Nesnesi Olarak Değerler", *Kelamda Bilgi Problemi: Bildiriler*, 2003, s. 185-208.
- Koloğlu, Orhan Şener, "Ebû Hâşim el-Cübbâi'nin Düşüncesinde Zemmin Hak Edilmesi (İstihkâku'z-Zemm)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/1 (2008), s. 219-244.
- Ocak, Hasan, *İslam Felsefesinde İnsanın Özgürlüğü Problemi (Farabi Ve Kadı Abdülcebbar'a Göre)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Sinanoğlu, Abdulhamit, "Bazı Mu'tezile Bilginlerine Göre İnsan Tanımları", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/3 (2000), s. 299-308.
- Sinanoğlu, Abdulhamit, "İslâm Düşüncesinin İlk Özgürlükçü Hareketi Mu'tezile'nin "Kader" Anlayışı", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6:7 (2006), s. 69-92.
- Sinanoğlu, Abdulhamit, "Mu'tezile Felsefesinde İnsan Ahlak ve Sorumluluğu", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (2003), s. 65-84.
- Sinanoğlu, Abdulhamit, *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000.
- Sönmez, Vecihi, "Mu'tezile'nin Eş'arî'nin Kesb Nazariyesine Yöneltilmiş Eleştiriler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2 (2008), s. 123-141.
- Süt, Abdunnasır, *Mu'tezile ve Ahlak : Kadı Abdülcebbar Örneği*, İz Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Ünverdi, Veysi, "Kadı Abdülcebbar'da İradenin Aktörleri ve İrade Özgürlüğü", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (2012), s. 141-158.
- Ünverdi, Veysi, *Kâdi Abdülcebbar'da İrade*, Artuklu Yayınları, Mardin, 2015.
- [Yalçkaya], Mehmed Şerafeddin "Mutezile ve Hüsn ve Kubh", *Darulfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1/2 (1926), s. 100-116.

f) Mu'tezile'nin Estetik Düşüncesiyle İlgili Eser

- Taşçı, Özcan, "Kadı Abdülcebbar ve Kant'ta Estetik Anlayışı", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 12/2 (2009), s. 73-80.

g) Mu'tezile'nin Dil Düşüncesiyle İlgili Eserler

- Altunya, Hülya, *Kâdî Abdülcebbar'da Söz (Kelâm)-Anlam İlişkisi -Kasdu'l-Mütekellim Problemi Bağlamında-* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Ardoğan, Recep, "Mutezile'nin Halkul'Kur'an Fikrinin Eş'ariyye-Maturidiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsi Kavramlaştırması", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 15 (2011), s. 125-160.
- Aslan, İbrahim, *Kâdî Abdülcebbar'a göre Aklın ve Dilin Sınırlarında Kur'an*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016.
- Boyalık, M. Taha, "Kadi Abdülcebbar'ın "Sözün Hakikati Teorisi" ve Abdülhakir el-Cürcani'nin "Sözdizimi Teorisi" Bağlamında Bir Eleştirisi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 28 (2012), s. 61-84.
- Cengiz, Yunus, "Teolojik Dilde Mecâza Yer Bulmanın İmkânı: -Kadı Abdülcebbar Açısından Bir Çözümleme-", *İslâmî İlimler Dergisi*, 8/1 (2013), s. 227-247.
- Güneş, Kamil, *Akıl ve Nass Bâkullâni ve Kâdî Abdülcebbar'da Kelâmullah Meselesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.
- Karuko, Samira, *el-Câhız ve Belâgat*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Maşahı, M. Emin, "Kâdî Abdülcebbar'a Göre Dilsel Delâlet", *Marîfe*, 3/3 (2003), Mu'tezile Özel Sayısı, s. 151-162.
- Sarıkaya, Muammer, "El-Câhız'dan es-Safedi'ye Çeviri Teorisi", *Bilimname*, 1/3 (2003), s. 133-151.
- Şeşen, Ramazan, "Cahiz'in Eserlerinde Farsça Kelimeler", *Şarkiyat Mecmuası*, 7 (1972), s. 137-181.
- Taşdelen, Hasan, "Câhiz'in Diliyle Arap Kültür ve Edebiyatında 'Asâ'", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2 (2008), s. 285-312.
- Türkmen, Hasan, "Ebu Haşim el-Cübbai'nin Kelam Kavramına Fonetik Eksenli Yaklaşımı", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 12/1 (2014), s. 353-370.
- Uzun, Taceddin, "el-Câhız ve İlmü'l-Luğadaki (Dilbilimdeki) Yeri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (2000), s. 89-118.

h) Mu'tezile'nin Toplum ve Siyaset Düşüncesiyle İlgili Eserler

- Ay, Mahmut, *Mu'tezile ve Siyaset*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2017.
- Aydınlı, Osman, *Mutezile'de İmamet ve Siyaset*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.
- Aytepe, Mahsum, "İmametın Vucubiyeti Tartışmaları: Kadı Abdülcebbar-Şerif Murtaza", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 14/1 (2016), s. 102-118.
- Baktır, Mehmet, "Cahız'a Göre Hilafet", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/2 (2012), s. 89-105.
- Çetin, Maksut, "Mu'tezile'nin Siyaset Anlayışı", *EKEV Akademi Dergisi*, 18/58 (2014), s. 347-374.
- Erkol, Ahmet, "Mu'tezilî Düşüncede Dinamizm ve Mu'tezilî Düşüncenin İslam Toplumu Dönüştürmedeki Etkisi", *Marîfe, Mu'tezile Özel Sayısı*, 3/2 (2003), 131-150.
- Hizmetli, Sabri, "Kitâbu'l-Osmâniyye'ye Göre Câhız'ın İmâmet Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26 (1983), s. 681-716.
- Kahveci, Niyazi, "Haricilik, Şia ve Mu'tezile'nin İmamet Literatürü Üzerine Bir Çalışma", *Dinî Araştırmalar*, 8/23 (2005), s. 171-190.

- Kahveci, Niyazi, "Şia ve Mutezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma", *Dinî Araştırmalar*, 8/23 (2005), s. 69-92.
- Kahveci, Niyazi, "Şia-Mutezile Gaybet Tartışması (Kadı Abdulcebbar-Şerif Murteza)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46/2 (2005), s. 153-166.
- Kahveci, Niyazi, *Mutezile İle Şi'a Arasında Siyasal Tartışma*, Araştırma Yayınları, 2006.
- Mert, Muhit, "Kelam İlminde Fiyat Konusundaki Tartışmalar: Bâkillânî ve Kadı Abdülcebbar Örneği", *EKEV Akademi Dergisi*, 1/2 (1998), s. 161-171.
- Özdemir, Metin, "Mutezile'nin Hz. Hüseyin'in İmametine Yaklaşımı", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Din Bilimleri)*, 3 (2010), s. 123-136.
- Ünverdi, Veysi, *İmâmîyye Şiasının İmâmet Anlayışının Eleştirisi Kâdi Abdülcebbar Örneği*, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2015.

1) Mu'tezile'nin Tarih Düşüncesiyle İlgili Eserler

- Aycan İrfan ve & M. Mahfuz Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları : Cahuz, İbn Sellam El-İbadi, İbn Teymiyye, Makrizi Örneği*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1998.
- Aydınlı, Osman, "Mu'tezile'nin Tarih Algısı", *İslâmî İlimler Dergisi*, 3/2 (2008), s. 77-88.

2) Mu'tezile'nin Dini İlimlere İlişkin Tavrıyla İlgili Eserler

1-Kur'an ve Tefsir

- Abacı, Harun, *Tefsirlerde Mu'tezile Etkisi Beyzavi ve Nesefî Örneği*, Gece Kitaplığı, 2016.
- Abdulcelil Bilgin, *Kur'an'daki Deyimler ve Zemahşeri'nin Keşşafı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2008.
- Ahmadzada, Faig, *Kadı Abdülcebbar'a göre İ'cazu'l-Kur'an*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.
- Bilgin, Mustafa, *Tefsirde Mu'tezile Etkisi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1991.
- Bozkuş, Metin, "Kâdi Abdülcebbar ve "Tenzihü'l-Kur'an anî'l-Metâin" adlı Eserinin Değerlendirilmesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1999), s. 357-384.
- Dağ, Mehmet, "Mu'tezile Mezhebine Ehl-i Sünnet'in İsnadı: 'Kıraatlar, Tevkifi değil; İctihâdîdir.'", *Marife, Mu'tezile Özel Sayısı*, 3/2 (2003), 219-258.
- Erdoğan, Halil İbrahim, "Câhız ve Sarfe Teorisine Farklı Bir Bakış, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi", 2/4 (2013), s. 77-96.
- Güneş, Abdülbaki, *Aklı Tefsir Hareketi: Mutezile ve Menar Etkisi*, Ahenk Yayınları, 2003.
- Narol, Süleyman, *Mezhebi Aidiyetin Tefsirdeki İzdüşümleri (Eş'ariyye ve Mu'tezile Örneği)*, Fecr Yayınevi, Ankara, 2016.
- Öz, Selahattin, *Kadı Abdülcebbar ve Kadı Beyzavi'nin Müteşabih Ayetlere Yaklaşımının Mukayesesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2011.
- Özdemir, Metin, *Mu'tezile'nin Kur'an Müdafası: İlk Müslüman Rasyonalistlerin Kur'an'a Yöneltilen İtirazlara Verdikleri Cevaplar (Kadı Abdülcebbar Örneği)*, Fecr Yayınları, Ankara, 2011.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu, Ebû Müslim el-İsfahânî Örneği*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004.

- Öztürk, Mustafa, "Mu'tezile ve Tefsir", *Marife, Mu'tezile Özel Sayısı*, 3/2 (2003), 83-108.
- Pakiş, Ömer, "Kadı Abdülcebbar ve Müteşâbihü'l-Kur'ân Adlı Eseri", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, 7-8 (2009), s. 61-141.
- Pakiş, Ömer, "Kadı Abdülcebbar'ın Âl-i İmrân Suresindeki Bazı Ayetleri Yorumu", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, 11-12 (2011), s. 25-52.
- Pakiş, Ömer, "Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in Halku'l-Kur'an'la İlişkilendirilen Ayetleri Okuma Biçimi", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 7/27 (2005-2006), s. 111-128.
- Pakiş, Ömer, "Rü'yetullah ile İlişkilendirilen Ayetlerin Mu'tezilî Okuma Biçimi (Kadı Abdülcebbar ve Zemahşeri Örneği)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21 (2001), s. 55-79.
- Pakiş, Ömer, *Mu'tezile ve Yorum: Kadı Abdülcebbar Örneği*. : Ahenk Yayınları, Van, 2005.
- Polat, Fethi Ahmet, "Bir İcâzü'l-Kur'an İddiası: Sarfe", *Marife, Mu'tezile Özel Sayısı*, 3/2 (2003), 185-218.
- Sabri Yılmaz, *Abdulcebbar ve Gazali'de Te'vil Problemi* (Yayınlamamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2004.

2-Hadis

- Ahatlı, Erdinç, " 'Mutezile ve Hadis' Üzerine", *Usûl: İslâm Araştırmaları*, 5 (2006), s. 163-184.
- Akyüz, Hüseyin, "El-Cahız'ın Sünnet / Hadis Hakkındaki Görüşleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31 (2011), s. 231-265.
- Akyüz, Hüseyin, *El-Câhız'ın Hadis-Sünnet Anlayışı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014.
- Bakan, Tevhit, "Kâdi Abdülcebbar'a Göre Sünnet", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)*, 45 (2016), s. 187-213.
- Hansu, Hüseyin *Mutezile ve Hadis*, Kitabiyat, Ankara, 2004.
- Hansu, Hüseyin, "Haber Tartışmaları Bağlamında Şafii-Mutezile İlişkileri", *Uluslararası İmam Şafii Sempozyumu*, 2010, s. 270-291.
- Hansu, Hüseyin, "Mu'tezile'de Sahâbe Algısı", *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe: Sahâbe Kimliği ve Algısı, Tebliğ ve Müzâkereler, Tartışmalı İlmî Toplantı*, 2013, s. 487-508.
- Hansu, Hüseyin, "Mu'tezile'nin Sünneti İnkâr Ettiğine Dair İddialar Üzerine, İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri", *Kutlu Doğum Sempozyumu*, 2003, s. 239-254.
- Konaklı, Numan, "İcâzü'l-Kur'an Düşüncesinin Temelleri: Câhız Örneği", *Marife*, 9/1 (2009), s. 185-209.

3-Fıkıh Usûlü

- Akyüz, Vecdi, "Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin "el-Mu'temed" Adlı Eserinde Yer Alan Fıkıh Tarifi ve Onun Güncelleştirilmesi", *İslâm Fıkıhını Nasıl Anlamalıyız?*, 2006, s. 27-32.
- Baktı, Ahmet Selman, "Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin Kitâbu'l-Kiyâsi's-Şer'i Adlı Eserinin Tercümesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 26 (2015), s. 63-83.
- Duman, Ali, "Kâdi Abdülcebbar'ın Şer'iyyat'ında ve Gazâlî'nin el-Mustasfâ'sında İcmâ' Anlayışlarının Karşılaştırılması", *Hikmet Yurdu*, 8/15 (2015), s. 33-50.
- Hamidullah, Muhammed, "Mu'tezile Fıkıh Usûlü ve el-Basrî'nin "el-Mu'temed" Adlı Eseri", çev. Ömer Aslan, *Bilimname*, 2/4 (2004), s. 81-105.

- Hira, Ayhan, "Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin el-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkh Adlı Eserindeki Hüsün Kubuh Tasnifi Bakımından Fıkıh ve Usulü İlmîni Tanımlaması", *Hikmet Yurdu*, 4/11 (2013), s. 201-215.
- Hira, Ayhan, "Klasik Fıkıh Usulü Eserlerinde Tasnif Anlayışı ve Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin el-Mu'temed İle İmam Gazzalî'nin el-Mustesfa Adlı Eserlerinin Tasnif Bakımından Mukayesesi", *Hikmet Yurdu*, 7/13 (2014), s. 77-100
- Kahraman, Abdullah, "Mu'tezilî Usulcü Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'ye Göre Bilgi Kaynağı ve Delil Olarak Âhâd Haber", *Marife*, 3/3 (2003), Mu'tezile Özel Sayısı, s. 165-184
- Macit, Yüksel, *Mu'tezilenin Fıkıh Usulü Anlayışı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2000.
- Macit, Yüksel, "Mu'tezile'nin Fıkıh Usulündeki Yeri ve Etkisi", *Marife, Mu'tezile Özel Sayısı*, 3/2 (2003), 73-82.
- Yücel, Fatih, "İlk Dönem Irak Hanefîlerinin Zeydî Usulüne Etkilerine Yönelik Bir İnceleme (Kerhi ve Ebü Abdullah el-Basrî Örneği)", *Diyanet İlmî Dergi*, 52/2 (2016), s. 115-146.

j) Diğer Eserler

- Adang, Camilla, Sabine Schmidtke ve David Sklare, *A Common Rationality: Mu'tazilism in Islam and Judaism*, Ergon Verlag, Würzburg, 2007.
- Ebu'l-Alâ Afifi, "Mutezile'nin Ma'dum Nazariyesiyle İbn Arabî'nin A'yân-ı Sâbite Nazariyesinin Karşılaştırılması" çev. Ekrem Demirli, *Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen-Ek-i* içinde, ed. Recep Alpyağıl, İz Yayıncılık, İstanbul, 2014, I, 757-766.
- Alpyağıl, Recep, *Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen-Ek-i*, ed. Recep Alpyağıl, İz Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- Biçer, Ramazan, "Türkiye'de Kelam ve İslam Mezhepler Tarihi Çalışmaları", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 12/1 (2014), 1-11.
- Câhız (Müstear isim), "İslâmiyetin İnhitâtının Bazı sebepleri" *Bilgi Mecmuası*, 1/2 (1329), 167-184.
- Günaltay, M. Şemsettin ve İrfan Bayın, *Kelâm Atomculuğu ve Kaynağı Sorunu*, Fecr Yayınları, İstanbul, 2008.
- Hourani, George F., *Islamic Rationalism The Ethics of 'Abd al-Jabbar*, Clarendon Pres, Oxford, 1971.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *İslam Felsefesi Tarihi*, nşr ve sad. Refik ergin, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlmî Kelâm*, haz. Sabri Hizmetli, Umran Yayınları, Ankara, 1981.
- İzmirli, İsmail Hakkı, "İslam'da Felsefe Cerayanları", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 3/12 (1929), s. 21-40.
- Kamil Çakın, *İlk Hicri Asırlarda Hadis Etrafındaki Şüpheler ve Hadis İnkarcılığı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.
- Kılıç, Muhammet Fatih, "Cumhuriyete Geçişle Birlikte Türkiye'de Değişen İslam Felsefesi Algısı" *Entelektüel Bağımlılığı Aşmak* içinde, ed. A. Cüneyd Köksal, Yedi- renk Yayınları, İstanbul, 2009, s. 278-282.
- Madelung, Wilfred, "Ebu'l-Hüseyin Basrî'nin Tanrı'nın Varlığıyla İlgili Delili", çev. Vey-sel Kaya, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/1 (2010): 333-340.
- Ovacı, Hüseyin, *Mehmet Şerafeddin Yalıtıkaya (1879 - 1947)'nin Mezhepler Tarihi İle İlgili Çalışmaları (Tahlil Ve Değerlendirme)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2010.

- Alpyağıl, Recep, *Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen-Ek-i*, ed. Recep Alpyağıl, İz Yayıncılık, İstanbul, 2014, I, 9.
- Ülken, Hilmi Ziya, *İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2004.
- Robert Wisnovsky, *İbn Sînâ'nın Metafiziği Kaynakları ve Gelişimi*, çev. İbrahim Halil Üçer, Klasik Yayınları, İstanbul, 2010.